

เรื่อง วัดสมอราย อันมีนามว่า ราชธานี

ห้องขจร

อ

294.3135

จ657ร

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

สุขุมวิท ๑๙ พระโขนง กรุงเทพฯ 10110 โทร. 258400๕-๙

ห้องบจร สุขพานิช

๗

๒๙๔.๓๑๓๕

๑๖๕๗๘

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องวักสมอราย

อันมีนามว่า ราชธิดาส

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND
สหกรรมกตานกวิศิษฐาน

พิมพ์ถวายเป็นธรรมเนียมการพระราชทานเป็นที่ระลึก

ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกาเจ้า

ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

วันที่ ๒๒ เมษายน พ. ศ. ๒๔๕๕

S 196929

อาทิสฺสนกถา

ยา ปน สุวํสฺสวทฺตนา	ปรมราชอยุยิกา
สทฺธา สํเณ สมุปนฺนา	ยโสโกคสมปปีตา
วทฺตมา เจว ปียา นาคา	ขณฺธิมาว มหาทุมโ
อตุตฺตถฺตถฺจ ปฺรตถฺจ	ธมฺมํ จรสี สาธุกํ
อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน	เปจฺจ สคฺคปฺรายนา
ตสฺสชาติสามิทํ มยํ	จानโส อุกฺกปฺปตฺ ๗

สุจินี โหตุ สพฺพทา ๗

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกาเจ้า
ในชาติกัณฐกถา ปฐมภาค

ปรมราชเทวียา กิคุติ โถมนคาถา

สิริสุวรรณิทธิรา ยา สา	ราชเทวี วรยุยิกา
สุวาทะกฤษณนาภิชานาย	สุชาตา จกัฏฐิเก ๑
ปณฺจเม จกัฏฐิสสุส	ราชเทวี สโหทยา
ทพฺยหานํ ฌมฺมราชสุส	เปมณียา จ อยุยิกา ๑
ปฺพเพว กตปฺพณฺนา สา	สทฺธาสิลสมาหิตา
อิชากตา จ อตฺถาย	รณฺนิสสุส จ ปชาย จ ๑
วहेสิ ราชภารณฺจ	ทพฺยิกานํ สิริมตี
ฌมฺมชฺฌาสยสมฺปนฺนา	สิตฺตจฺฉายาว จนฺทิมมา ๑
สงฺฆารามณฺจ สงฺฆณฺจ	นิจฺจํ วา สมเยน วา
ปสฺนณฺจิตฺตา สกฺกจฺจํ	อฺปตฺถมฺภตฺติ ฌมฺมโต ๑
ยํ ยณฺจ รณฺนิจฺจํ กิจฺจํ	ยํ กิจฺจํ สาสนฺสสุส จ
อตฺถโถเปกฺขาย ปณฺณาย	ตณฺจ สาคฺเชติ สาทรา ๑
โถกฺกิโย เจว โย อตฺถโถ	โย จตฺถโถ ฌมฺมิโย มโต
นิปฺพาเทสิ อฺโถเปยฺเต	นิจฺจํ หิตฺตฺตฺเตสิกา ๑
สาสนํ พุทฺธเสณฺณจฺจสุส	ปคฺคเหสิ สคารวา
อิช ฌมฺมํ จริตฺวาน	เปจฺจ สกฺเค ปโมทติ ๑
ตปฺปจฺจยา สทา โหตุ	สุจฺฉินิ สมฺปราชิเก
อณฺนิชา กนฺตา มนาปา จ	สมิขณฺนตฺตํ นินฺนตฺตํ ๑

กาถาสรรเสริญพระเกียรติคุณ
แห่งสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสา
อัยกาเจ้า

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสา อัยกาเจ้า
ผู้ทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ พระนามเดิมว่า พระนางเจ้าสว่างค-
วฒนา เสด็จอุปบัติแล้ว ในพระบรมราชจักรีวงศ์ ทรงเป็นพระราช-
เทวี ร่วมพระราชหฤทัย ในสมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้า รัชกาล
ที่ ๕ แห่งพระราชวงศ์จักรี และทรงเป็นพระบรมราชอัยกา ที่ทรง
เคารพรักอย่างสนิท แห่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าของชาวไทย ฯ

อนึ่ง สมเด็จพระอัยกาเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีพระบุญญาธิการ
อันได้ทรงสั่งสมมาแล้วในกาลก่อนแท้ ทรงมีพระราชหฤทัยดำรงมั่นใน
ศรัทธาและศรัทธา เสด็จมา ณ โลกนี้ เพื่อทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่ประเทศ
ชาติและประชาชน ทรงนำพาพระราชภารกิจ เป็นมิ่งขวัญแห่งทวยชน
ชาวไทย ทรงสั่งสมบุญด้วยพระราชอัธยาศัยอันมั่นคงในธรรม ทรงมี
พระนารวมเย็น ดังดวงจันทร์ร่มเงาอันเย็นฉ่ำนั้น ทรงมีพระราชหฤทัย
เลื่อมใส (ในพระพุทธศาสนา) ทรงอุปถัมภ์บำรุงตั้งฆาราม และ
พระภิกษุสงฆ์ ต่างวัดต่างองค์ ทั้งเป็นนิตย ทั้งเป็นครั้งคราว โดย
กรรมด้วยพระราชการวะ

อนึ่งได้ กิจใด ๆ อันเนื่องด้วยประเทศชาติ และพระพุทธศาสนา
ทรงมีพระราชหฤทัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ให้กิจนั้นสำเร็จได้ ด้วยพระปรีชา
ที่หยั่งเห็นประโยชน์ ทรงแสวงหาประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแห่ง
นิคม ทรงบำเพ็ญประโยชน์กิจทั้งฝ่ายคดีโลกและคดีธรรม ๒ ประการ
ให้สำเร็จ ทรงมีความเคารพหนักแน่น ยกย่องเชิดชูพระพุทธศาสนา
ทรงประพฤติธรรมในโลกนี้แล้ว ได้แจ้งดวงวิมุตติแล้ว ทรงบันเทิงใน
โลกสวรรค์

ด้วยเหตุที่พระราชจริยาวัตรอันประกอบด้วยประโยชน์นั้นเป็น
ปัจจัย ขอสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ พระอัยกาเจ้าพระองค์นั้น จงทรงด้วยสุขเกษม
สำราญ ในสวรรคาลัยทิพย์สถาน สัมปรายภาพ ขอวิบอดมนต์ อันนำ
ปรารภนา น้าใคร่ น้าเจริญใจ จงสำเร็จแต่พระองค์ เนื่องนิคม ทุก
สรรพภาค เทอญ.

สกุติพระเกียรติคุณ

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า

วสันตคิลกนันท์

๑ องค์ไศพระมิ่งบรมขัต	ดิยรัตน์วิไลเลอ
โดยชาติพระชาตินรเสมอ	บมมีณ แดนดิน
เป็นราชธิดาวรกษัตริย์	จตุรชชโมพิน
และองค์พระเทพสุรยุพิน	ปี่ยมาวค็อร
โดยคุณพระทรงคุณประเสริฐ	วรเลิศสุรามร
พร้อมคุณธรรมมิกบวร	จิตมุ่งประโยชน์ผอง
ทรงสร้างคิลาณิกสถาน	ก็ประทานชนานอง
เพื่อให้ประชาชนนิกรครอง	สุขกายสบายมาน
ทรงเป็นวโรปถมิกา	ทะนุสารถูกาดนาน
ศาสนาที่ทรงพระอุปการ	ชนทานเดกิงบุญ
มवलสงฆ์สรวกสยัม	ภูธล้ำโนสุนทร
ต่างเพิ่มเฉลิมมุกตคุณ	คณะน้อมถวายพร
โดยวัยเจริญวัยวุฒิ	บริสุทธิสุนทร
ยืนยงพระวงศ์ทิวะบวร	วรราชสยามินทร์
โดยยศพระยศรประเสริฐ	ยศเลิศสุนารินทร์
เป็นปิ่นปักเขนทรบดินทร์	และพระอัยยิกาเธอ

สวางควัฒนพระนาม	กรรมากระบือเลอ
นามนี้ประชากรเสนอ	กิตติช้องถวายเป็น
ยามเมื่อเสด็จสวรรคต	ก็สดดหทัยถอน
ปวงข้า ๆ ก็มึนสวอน	วรวงคัยุพาพาน
ต่างน้อมศรีโรตม์กรประณม	มนตรมอชัญฐาน
ขอองค์พระเทพยุมาลย์	จรสู่ ณ แดนสรวง ฯ

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า ขุนวิรุฬห์จรรยา ประพันธ์
 ในนาม คณะครู—อาจารย์ โรงเรียนวัดราชาธิวาส

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

พระราชนิพนธ์ ดมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พระพุทธเจ้าหลวง ปิยมหาราชทรงพระราชวิจารณ์เรื่องวัดส้มทราย เป็นทำนองพระราชนิพนธ์ประวัติวัดราชาธิวาส ในสมัยที่ทรงปฏิสังขรณ์วัดนันทวงค์เหมือนได้ทรงสร้างวัดออกวัดหนึ่ง เมื่อ พ. ศ. ๒๔๕๓ และเนื่องด้วยพระราชประวัติแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ จักรพรรดิเจ้า ในสมัยที่ทรงผนวชทรงบำเพ็ญพระเนกขัมมบารมี ประทับอยู่วัดราชาธิวาส อันมีพระคาน้ำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ที่คณะได้

พระราชนิพนธ์ ดมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พระพุทธเจ้าหลวง ปิยมหาราชทรงพระราชวิจารณ์เรื่องวัดส้มทราย เป็นทำนองพระราชนิพนธ์ประวัติวัดราชาธิวาส ในสมัยที่ทรงปฏิสังขรณ์วัดนันทวงค์เหมือนได้ทรงสร้างวัดออกวัดหนึ่ง เมื่อ พ. ศ. ๒๔๕๓ และเนื่องด้วยพระราชประวัติแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ชนมหาราชเจ้า ในสมัยที่ทรงผนวชทรงบำเพ็ญพระเนกขัมมบารมี ประทับอยู่วัดราชาธิวาส อันมีพระค้ำหนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ที่คณะได้

วัดราชาธิวาส เป็นราชานุสรณ์ในบดิน เป็นพระราชนิพนธ์ที่มีหลัก
ฐานพร้อมด้วยเหตุผลและความจริงบางประการ เป็นที่ประจักษ์แก่
พระปรีชาญาณของพระองค์เอง ได้ทรงพระราชนิพนธ์ด้วยพระปรีชา
ญาณอันลึกซึ้งกว้างขวางรอบคอบและยติธรรม ซึ่งจะหาผู้เขียน
เรื่องนี้ให้เต็มอเหมือนพระราชนิพนธ์นี้โดยยากยิ่งนัก จึงควรดงวนรักษา
ไว้ให้ปรากฏเป็นโบราณคดี เทอดทูนพระปรีชาสามารถและพระราชนิ
ศรัทธาที่เป็นญาณอันประจักษ์ในพระพุทธศาสนา แห่งสมเด็จพระบรมบพิตร
พระราชสมภารเจ้า พระพุทธเจ้าหลวง ปรมหาราช พระองค์นั้น ตลอดจน
กาดนาน

สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งสอง พระองค์ที่กล่าวถึง
(รัชกาลที่ ๔ รัชกาลที่ ๕) เป็นที่ทรงเคารพสักการบูชาเหนือเศียรเกล้า
แห่งสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกาเจ้า ตลอดจน
กาดเนื่องนิศย์การพิมพ์พระราชนิพนธ์นี้ จึงหวังว่าจักเป็นที่สัพพระราช
อัยยาศัยแห่งสมเด็จพระบรมราชอัยกาเจ้าพระองค์นั้น

ในสมัยที่ทรงปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาสนี้ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา
บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกาเจ้า มีพระราชศรัทธาได้โดยเสด็จ
พระราชกุศลร่วมการปฏิสังขรณ์วัดด้วยพระองค์หนึ่ง และดงวนพระองค์
ก็ได้พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์อีกแผนกหนึ่งตั้งแต่นั้นมา เมื่อ
สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง
พระอุปถัมภ์กาแห่งวัดราชาธิวาส ได้เสด็จสวรรคตแล้ว ได้ทรงพระ

กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บรรจุพระบรมราชดรรชนี สดุดีบรมบพิตร
พระราชสมภารเจ้าพระองค์นั้น ที่พุทธบัลลังก์พระสัมพุทธพรวรณีน ณ
พระอุโบสถวัดราชาธิวาส

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ได้ทรงรับเป็นพระอุปถัมภ์กาแห่งวัด
ราชาธิวาส ตั้งแต่นั้นต่อมา ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นนิตยกิจ
ประจำปี ที่วัดราชาธิวาส ทรงพระราชอุทิศถวายแด่พระองค์พระคุณ
แต่สมเด็จพระปิยมหาราช ตรีพชรินทรมามา กับทั้งสมเด็จพระศรีพชริน-
ทรา บรมราชินีนาถ ตั้งแต่นั้นมาได้ขาด ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้บรรจุพระบรมราชดรรชนี สดุดีบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า
พระองค์นั้น ที่พุทธบัลลังก์พระสัมพุทธพรวรณีน ณ พระประธานองค์เดิม
ณ พระอุโบสถวัดราชาธิวาส

ส่วนพระดรรชนี สดุดีสมเด็จพระปิยมหาราช ตรีพชรินทรมานั้น
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บรรจุที่พุทธบัลลังก์พระพุทธปฏิมา
แบบรัชกาลที่ ๖ ณ พระวิหารสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ วัดราชาธิวาส เมื่อ
วันที่ ๓๓ เมษายน พ. ศ. ๒๔๕๓ ดังปรากฏในจารึกดีด้า ซึ่งพิมพ์
ต่อจากคำนำนั้นแล้ว

ปรมราชเทวีฯ กิติติโกมณคณา พระเทพโมลี (วิน ฆมฺมสาโร
ป. ๙) ดำรงวัดราชาธิวาส ซึ่งไปครองวัดแทนเจ้าอาวาสวัดราชมา-
คิการาม ประพันธ์เป็นปฏิญญาว่าตรณีนันทพากย์มคช ในนามสหธรรมิก
ดำรงวัดราชาธิวาส และสดุดีพระเกียรติคุณ ชุนวิรุฬห์จรรยา อาจารย์

ใหญ่โรงเรียนวัดราชาธิวาส ประพันธ์เป็นนวนิยายติดกนกนันทพากย์ไทย ใน
นามคณะครูอาจารย์โรงเรียนวัดราชาธิวาส ซึ่งพิมพ์ต่อจาก อาทิสุน-
กฤดา คำอุทิศถวายพระราชกุศลแด่

ในการพิมพ์พระราชนิพนธ์ ได้ให้รักษาตัวอักษรคงไว้ตาม
ต้นฉบับเดิม ซึ่งมีเหตุอภัยรักษาไว้ที่วัดราชาธิวาสเพียงฉบับเดียว
และกระดากก็เก่าชำรุดแล้ว เพื่อรักษาพระราชนิพนธ์อันล้ำค่าไว้เป็น
โบราณคดีมิให้สูญ.

ดุษฎีนิพนธ์สำนักวัดราชาธิวาส ขอรับพระราชทานถวายพระราช-
นิพนธ์ เป็นธรรมเนียมบรรณาการพระราชทานเป็นที่ระลึก โดยเสด็จ
พระราชกุศล ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระบรมราช-
อัยกาเจ้า

ขอหม่อมอุทิศถวายส่วนกุศลทุกศกตธรรมเนียมบรรณาการนี้ แด่สมเด็จพระ
ศรีสวัสดิ์วชิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกาเจ้า ด้วยกตยาณ-
จิตต์ สัมปยุตด้วยกตัญญูกตเวทิตาธรรม เพื่อดำไว้เป็นวิบากดมบัติ
ศุภอรรถวิบุตมบุญผลในทิพยสถาน แด่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภาร
เจ้า พระอุปถัมภ์กาแห่งวัดราชาธิวาส พระองค์นั้น โดยฐานนิยม
สมเจตนาอุทิศถวายทุกประการ.

พระธรรมโกศาจารย์

วัดราชาธิวาส

จารึกลีลา

ที่พุทธบัลลังก์พระพุทธรูปปฏิมาแบบรัชกาลที่ ๖

ในพระวิหารสมเด็จพระอัยกา ฯ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนายุกาลล่วงแล้ว ๒๔๕๓ พรรษา
รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ เดือนเมษายนวันที่ ๑๓ เปนปีที่ ๒

ในรัชกาลปัจจุบันนี้

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี

ทรงพระอนุสรณคำนึงถึงพระอัยยิกาอันเปนพระชนนีที่พิรา-
ลัยแล้ว จะทรงสถาปนาอนุสาวรีย์ที่บรรจุพระอังคารไว้เพื่อให้เป็นที่
บำเพ็ญการกุศล แด่ให้ชักชวนชนเห็นเปนการเจริญบุญกิริยา จึง
ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาแด่สมเด็จพระบรมชนกาธิราช พระ-
บาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัว อันเปนพระบรมราชภักศดาแต่เวลายังมีพระชนม์อยู่ พระ-
บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้เปนนियมหาราชเจ้านั้น ได้ทรงพระราช-
ดำริให้เห็นว่า วัดราชาธิวาสนี้เป็นที่สมเด็จพระอัยยกาธิราช พระบาท
สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จ
ประทับอยู่ในเวลาทรงพระผนวชแห่งหนึ่ง แด่พระอัยยิกาก็เป็น
พระสนมเอก อันเป็นที่ทรงพระกรุณายิ่งนัก แด่เป็นผู้มีความ

สวามิภักดิ์รักษาความสัตย์สุจริตอยู่จนตลอดชีวิต จึงมีพระบรม-
 ราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างวิหารด้านตะวันออกเนื่องกับ
 พระเจดีย์ของวัดราชาธิวาส เป็นที่นมัสการพระเจดีย์แลเป็นที่
 ประดิษฐานพระพุทธรูป ซึ่งสมเด็จพระบรมราชินี พระพันปีหลวง
 โปรดเกล้า ฯ ให้หล่อขึ้นตามฝีมือช่างอย่างใหม่ในพระอุโบสถนี้ แล
 สมเด็จพระบรมราชินี พระพันปีหลวง ได้ทรงบริจาคพระราช
 ทรัพย์ให้ช่างกระทรวงโยธาธิการกระทำการทั้งปวงนี้สำเร็จแล้ว
 ครั้นถึงศุภมาศวันปีที่กล่าวมาข้างต้นนี้ พระบาทสมเด็จพระ-
 ประมุนทรมหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ พระมกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเสด็จ
 พระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ
 พระบรมราชชนนี กับพระบรมวงศานุวงศ์แลพระประยูรญาติ
 ทั้งปวงมาบำเพ็ญพระราชกุศลแล้ว แลทรงบรรจุพระอังคารพระ-
 อัยยิกา กับอัฐิท้าวสุจริตธำรงซึ่งเป็นบิดามหาคุณของพระอัยยิกา
 ทั้งพระอัฐิพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอนุภานุวรรณอนันตนา-
 ไชย ซึ่งเป็นโอรสของพระอัยยิกา ผสมด้วยสรีระนิมิตเป็นแท่ง
 ไม่มีสิ่งของซึ่งมีราคาอันใดประจุด้วยนั้นไว้ภายในพระพุทธรูป
 ในวิหารนี้แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จารึกสรีระประกาศ
 ไว้ เพื่อให้ชนทั้งหลายที่จะมาเห็น แล้วรุดตามพระพุทธรูป
 ซึ่งสมเด็จพระอัยยิกาธิราช พระบาทสมเด็จพระประมุนทรมหา-
 มกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในมณฑลภาษา

ญ

เป็นบัณฑิตมาว่าดังนี้

ยัมมรณํ สัตถํ ความตายของสัตว์ทั้ง หลายใด ไตเฮย
ตํ อนันฺจณฺธิยํ ไม่ประหลาดคือใคร ห่อนแคล้ว

ยิตฺเต เตตํ สัพฺเพสํ มคฺคํ โค เพราะเป็นที่ทางไป ทั่วทุก หน้าแฮ
อปปมัตตา โหนตุ อย่าปรมาทหลงแล้ว ทุกชั้น สู่เกษม
แลทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศล พระราชทานเพื่อ
ให้บรรลุถึงซึ่งธรรมอันสิ้นสุดแห่งทุกชั้นนั้น เทอญ

นิพฺพานํ ปัจจโย โหตุ

เรื่องวัดสมอราย อันมีนามว่า ราชธิวาส

พระราชปรรณ

ทรงพระราชดำริว่า เมื่อแรกจะลงมือปฏิสังขรณ์พระอาราม ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดข้อความตามพระราชปรรณจะทรงปฏิสังขรณ์พระอาราม มีข้อความกล่าวถึงเรื่องซึ่งเนื่องด้วยพระอารามนั้นลงไว้ในต้นสมุดเรียบเรียงโดยย่อ พอให้ผู้ซึ่งมีใจศรัทธาเลื่อมใสในการพระราชกุศลปฏิสังขรณ์ จะได้ทราบพระราชปรรณไว้ม่าง แต่ผู้ซึ่งออกเรียบเรียงได้มีเวลาอ่านตลอดบ้างมีตลอดบ้าง อ่านเพียงคนเดียวจำไม่ได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เรียบเรียงข้อความพิศดารพอที่จะเป็นเค้าเงื่อนตามที่สืบได้ ลงพิมพ์ไว้ให้ผู้คนทั้งหลายผู้ซึ่งได้โดยเลื่อมใสในการพระราชกุศล ปฏิสังขรณ์พระอาราม แด่พ่อพระด้มพุทธพรรณทราบ เพิ่มความประสาธเลื่อมใสในการกุศล ภาณของพระเดชพระคุณโดยความกตัญญูกตเวทีเป็นทักตั้ง ให้ได้สำเร็จความปรารถนา

แต่ทราบพระราชปรากรโดยชัดเจนอันควรแก่ปรากรนา

ไครสร้างวัดสมอราย

วัดสมอราย^๕ นี้ได้ปรากฏว่าได้สร้างมาแต่ครั้งใด ผู้ใดเป็นผู้เริ่มสร้าง ดังเช่นวัดเขมาภิรตาราม ซึ่งปรากฏว่าเป็นวัดสมเด็จ พระรามาชิปิต ๑ พระเจ้าอู่ทองทรงสร้าง ประมาณ ๕๕๘ ปีมาแล้ว เป็นต้น แต่เมื่อพิเคราะห์โดยชื่อวัด แลพื้นภูมิสถานของวัด ทงวัด สมอรายแลวัดสมอแครงซึ่งเป็นคู่กัน เห็นว่าจะเป็นวัดเก่ามาก ก่อนที่ ใช้ภาษามคธ ภาษาไทยใหม่ ๆ พุดเป็นพื้นเมือง เช่นชื่อวัด บวรมงคลเรียกว่าวัดสิงขร แลวัดดิลิต เป็นต้น ชื่อเป็นภาษาขอม โบราณจึงเห็นว่าจะได้เป็นวัดเก่าแก่ก่อนวัดสิงขร วัดล้มเกดยัง วัดโบสถ์ขึ้นไปเป็นแน่ แต่หากเป็นวัดสมณะฝ่ายอรัญวาสีเป็นวัดราษฎร์ จึงไม่มีชื่อด้วยผู้สร้าง ฤๅข้อความเค้าเงื่อนว่าได้สร้างเมื่อครั้งใด คราวใด

ชื่อวัดสมอราย

ชื่อซึ่งเรียกว่าวัดสมอราย ตามที่มาเดาแปลกันขึ้นดัง ว่าเพราะ มีต้นสมอปลูกเรียงรายอยู่หน้าวัด เป็นความคิดที่ผู้ไม่รู้จักศัพท์ขอมพากย์ เดารุ่นในภาษาไทย จนภายหลังเจ้าอาวาสนำต้นสมอมาปลูกเรียงราย ไว้เป็นอันมาก เพื่อจะให้คงด้วยนามวัด แต่ต้นสมอทั้งหลายนั้น รุ้จักตัวผู้ปลูกอยู่ด้วยกันทุกต้น จึงจะเอาเป็นหลักฐาน ว่าชื่อวัดเกิด ขึ้นโดยนิยมของผู้เห็นต้นสมอนั้นไม่ได้ ด้วยชื่อวัดเรียกมาแต่ก่อน ปลูกต้นสมอร้านาน

อีกประการหนึ่ง วัดส้มอแครงซึ่งเป็นวัดคู่กัน จะแปลว่าอะไร เพราะเหตุที่ “แครง” คำนี้ในภาษาไทยรูปเป็นกาบ ๆ ด้านไว้ สำหรับเป็นเครื่องวิดน้ำ หอยที่รูปร่างคล้ายกันเช่นนี้ก็เรียกว่าหอยแครง อีกนัยหนึ่งมีผู้ได้ใจว่าจะเป็นหอย ด้วยอาไศรย คำว่าชายแครงใน เครื่องประดับ เคยอธิบายกันว่าเป็นวัดที่ปลูกส้มอระไว้มาก ๆ ถอยคำ ที่อธิบายเช่นนั้นเคยได้ยินมาแต่เด็ก ๆ แต่เห็นว่ามาทางอรรถเดียวกัน กับที่คิดว่ากระเจาเดิมเรียกว่า “กะจาย” ซึ่งข้าพเจ้าเคยถือว่า “กระเจาคล้าย” มาจาก “กะจายคล้าย” คล้ายหายไปเลย จึงเหลือแต่กระเจา จะเอาเป็นหลักฐานไม่ได้

ก็ถ้าหากว่าจะยอมให้เป็นส้มอห้อย เขาส้มอแครงที่เมือง พิศณุโลก ซึ่งเป็นเจดีย์ฐานโบราณ อันอ้างว่าพระพุทธเจ้าได้ เสด็จมาประทับ จะมีต้องมีต้นส้มอระไว้มากไปทั้งภูเขาอีก อีกนัยหนึ่ง เขาส้มอคอนที่เมืองดพบุรี จะเป็นต้นส้มอะไร ที่ควรจะแปลลงเป็นคอน ไม่ใช่ส้มอดูกเล็กเท่าเม็ดข้าวโกสน์ เพราะ เป็นภาษาฝรั่ง ยังไม่รู้จากกันในเวลานี้

อนึ่งเครื่องที่สำหรับจะถ่วงไว้ถ้าเกี่ยวไว้ ไม่ให้เรือลอยไป เรียกว่า “ส้ม” ไม่ใช่จะต้องทำด้วยไม้ส้ม จึงจะเกี่ยวอยู่เป็น อันขาด เขาย่อมใช้ก้อนศิลาถ้าไม้แฉกเหล็ก เป็นเครื่องถ่วง เครื่องเกี่ยว

เพราะฉะนั้นคำว่า “ส้ม” นี้ นอกจากภาษาขอม ที่เรียกว่า

“ถมอ” แปลว่าก้อนศิลา ตัว ถ ไทยเราไม่ใคร่ผันตัวเรียก ถ้าคำใดที่เป็นตัว ถ มัก จะเรียกเพี้ยนเป็น ฒ จนลงเป็นภาษาใช้ ฒ แทน ถ วัดถมอราช แปลว่ามถก้อนศิลาทราย ๗ วัดถมอแครง เขาถมอแครง แปลว่าศิลาแครง เขาถมอคอน แปลว่า เมืองก้อนศิลา ถมอที่สำหรับทอดเรือ ได้แก่ก้อนศิลาซึ่งเขาทรายถกแล้วเอาเชือกผูกเมื่อเรือจะหยุดแห่งใดเอาหย่อนลงไปให้ถ่วงไว้ในน้ำ ใช้มาตั้งแต่เป็นเวลาใช้เรือเล็ก ๆ ครั้นใช้เรือใหญ่ขึ้นต้องใช้ศิลาก้อนโตยกรอลำบาก ถ่วงก็ไม่ใคร่จะอยู่ จึงได้คิดทำขอฤาขวากด้วยไม้แฉวกเดียวเป็นเหล็ก ซึ่งควรจะใช้ชื่อว่า ขอ แทน ถมอ ฤา ขวากแทนถมอ แต่ยดยาวเรียกประทักษิประเดิดไป จึงคงเรียกถมออย่างเดียวกับก้อนหินที่เคยถ่วงมาแต่ก่อน ถ้าจะพรรณนาถึงเรื่องคำถมอแปลว่าหิน ยังมีจะยกมาเทียบได้อีกหลายอย่าง แต่จะยดยาวพินเสียไป จึงทิ้งไว้เป็นตัวอย่าง แต่เท่านี้

ด้วยอธิบายดังคิดเห็นคุณ จึงขอแปลขอวัดถมอราชว่าวัดศิลา ๗ ราช เป็นชื่อซึ่งคงคนละครวากับวัดดังขบ อันอยู่ตรงกันข้ามคนละครวาก และวัดถมอเกลี้ยง วัดโบสถ์ซึ่งอยู่ต่อ ๆ กันไป ส่วนวัดเขมา นนทคัทเดากันมาว่าเบนท์เชนเกวียน นัยหนึ่งว่าทอง นัยหนึ่งว่าดิน คำของพระเจ้าอู่ทองมาพักทวดนน จึงได้ชื่อว่า “วัดเชนมา” เกวียน ๒๒ ไปลงที่ท่าใด วัดริมท่านนจึงได้ชื่อว่า “วัดท่าเกวียน” อันกลายมาเป็นวัดคเคียน คือวัดมหาพฤฒาราม แต่ก็เป็นที่น่าสงสัยได้เป็น

อันมาก ว่านิทานนี้จะคิดขึ้นประกอบเป็นกระจำยอีก วัดเขมาน่าจะ
 ขอเขามาแต่เดิม เขมาเป็นชื่อของเมืองเขมร เขมรรู้ เพราะเหตุ
 ที่ได้มีเกี่ยวข้องกับในราชวงษัณครหลวงกับดโว พระราชโอรสแต่บิดา
 ย่อมทำถาวรวิหาหมงคดแก่กันแต่กัน จนถึงเมืองรามบูรขงตงก่อน
 นามเป็นอโยทธยาอยู่ตกรุงเก่า ก็เป็นเมืองพระราชบุตรเขยของ
 พระเจ้ากรุงดโว อันเป็นด้ามนางจามเทวี ซึ่งขึ้นไปเป็นเจ้าแผ่นดิน
 องค์แรกของกรุงหริภุญไชย ก็เป็นเขมร พระนครหลวง บางทีจะได้
 สร้างวัดเขมาน่า จึงชื่อไว้ว่าวัดเขมะ ฤา เขมา แปลว่าวัดเขมร
 ถ้าจะเดาว่าวัดส้มอราย วัดส้มอเครงจะเป็นที่กองทัพเรือ ส้มคพรรค
 พวกรของเจ้าเขมรเหล่านั้น มาทางศีลาธรรมใจเกิดอนภดาต ก็น่าจะ
 ไปได้ แต่เป็นเดาจัดอยู่หน่อย จึงไม่อยากจะกล่าวยืนยัน
 แต่วัดเขมาน่าจะเป็นวัดสำคัญกว่าวัดส้มอรายส้มอเครงจึงได้เกียรติยศ
 ในคำเล่าว่าเป็นวัดหลวง ของสมเด็จพระเจ้าอยู่ทองมาทรงประดิษฐาน
 ธรรมดาคนของเราเล่าอะไร ๆ ไปสุดปลายจุมกอยู่เพียงพระเจ้าอยู่ทอง
 ถือได้ว่าเก่าแก่ที่สุดแล้ว ไม่ใคร่จะต้องการทราบยิ่งขึ้นไปกว่านั้น
 ผู้ซึ่งได้ฟังคำอธิบายนี้แล้วจะเข้าใจว่า ถ้าเช่นนั้นเขตรแดนเหล่านั้น
 จะมีเขนของเขมร ซึ่งตั้งอยู่องกอรธมคือพระนครหลวงนั้นฤา ขอความ
 ไม่เช่นนั้น

กัมโพชประเทศ

คำกัมโพชะ เป็นชื่อของประเทศเขตรแคว้นอันหนึ่ง ในสมัย

ประเทศกรุงพุททกา ได้นำชื่อนี้มาตั้งมณฑลเรียก เขตรแดน
ดินซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างมณฑลประเทศแตรกรงจีน ว่ากัมโพชประเทศ
ชนออกครองหนึ่งเมืองภายหลัง กัมโพชประเทศใหม่หาใช่เฉพาะมีแต่
พระนครหลวงอาณาจักรเดียวไม่ มณฑล ๗ พระราชอาณาจักรด้วย
กันตามขึ้นไปจนถึงฝั่งแม่น้ำโขง ในแดนชานต์ฤาษยามฝ่ายเหนือซึ่ง
 จดแดนพม่า ใน ๗ พระราชอาณาจักรนั้น อาณาจักรหนึ่งมีเมือง
 มหานคร ซึ่งมีเจ้าครองเมืองนับเนื่องอยู่ในราชตระกูลแห่งพระเจ้า
 อาณาจักรนั้น ๆ อีกหลาย ๆ นครอีกชนหนึ่ง แต่ล้วนเรียกว่า
 กัมโพชประเทศทั้งสิ้น พระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในอาณาจักรทั้งปวง
 นั้น ย่อมเป็นทางสัมพันธ์มิตรร่วมพระวงศ์กันโดยมาก แต่เป็น
 ไม่ตรึงกันบ้าง พระนครหลวงที่เราเรียกว่ากัมพูชาคงอยู่เดิยว เป็นอาณาจักร
 หนึ่งหนึ่งใน ๗ อาณาจักร กรุงศรีอยุธยาตลอดลงมาจนถึงทะเล
อยู่ในอาณาจักรไว้ ซึ่งเป็นอาณาจักรหนึ่งใน ๗ นั้นเหมือนกัน
 เขตรแดนข้างเหนือขึ้นไปต่ออาณาจักรน่านเจียง ข้างตะวันออกต่อพระ
 นครหลวง ข้างตะวันตกต่อสุพรรณภูมิ น่านเจียงนั้นคือตั้งแต่พิศณุ
 โดภัยขึ้นไปตลอดจนสระบุรี โดภัย สุพรรณภูมินั้นตั้งแต่เพชรบุรีขึ้นไป
 จนถึงกาญจนบุรี จะกล่าวถึงพระราชอาณาจักรในกัมโพชประเทศ
 แต่ ๔ เท่านั้น ถ้าจะกล่าวต่อไปจะกลายเป็นพงษาวดาร ที่กล่าว
 นี้เพื่อให้เห็นว่า ชอวตที่เป็นภาษาขอมไม่ใช่คำแดงว่าอยู่ใน
 อำนาจพระนครหลวง อยู่ในอำนาจพระเจ้ากรุงไว้ฤาษอราชอันตั้ง

พระราชทานอยู่ ณ กรุงธนบุรี ซึ่งได้สืบเชื้อวงศ์มาแต่ก่อนตั้งจุด
ศักราชเป็นหลายสิบชั่ว จนถึงภายหลังย้ายพระนครลงมาตั้งที่กรุง
เก่าฝั่งตะวันออก เปลี่ยนชื่อเป็นกรุงศรีอยุธยา ดับกระษัตริย์มา
อีกหลายชั่ว

ภายหลังพระเจ้าอู่ทองอันเป็นวงศ์พระเจ้าแผ่นดินข้างฝ่ายเหนือ ซึ่ง
ได้ลงมาครองกรุงสุวรรณภูมิอยู่หลายชั่วกระษัตริย์แล้วนั้น ยกเข้า
มาตั้งที่ตำบลหนองไธน์ เป็นพระราชธานีใหม่ใช้นามอยุธยาฤ
อยุธยาตามชื่อเดิม เพิ่มทวาราวดีนำเข้าข้างหน้า เหตุด้วยที่ตั้ง
พระนครใหม่เป็นเกาะมีน้ำล้อมรอบ ดุจกรุงทวาราวดีในโกศดชนบท
มีชัยภูมิประเทศ เพื่อจะให้เป็นที่ตั้งเกิดแก่แก่กับกรุงศรี
อยุธยาเดิม ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินกรุงไฉ่ตั้งอยู่นั้น เมื่อจะเทียบ
ให้เห็นปรากฏง่ายขึ้น ก็อย่างเดียวกันกับพระราชวังเดิม ซึ่งเป็น
โรงเรียนนายร้อยทหารเรือบัดนี้ เป็นพระราชวังซึ่งตั้งอยู่ในกรุงธนบุรี
ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ย้ายพระราชวัง
มาตั้งฝั่งตะวันออก รอกำแพงฝั่งตะวันตกเฉียง ขยายกำแพงฝั่งตะวันออก
ออกให้กว้างออกไป ก็ได้นามว่า กรุงรัตนโกสินทร์มีหินตรา
อยุธยา เป็นคนละเมืองกับกรุงธนบุรี ศรีอยุธยา ฉะนั้น กรุงศรี
อยุธยาเดิมอยู่ปากตะวันออก พระเจ้าอู่ทองย้ายไปตั้งร้างปากตะวัน
ตก ซึ่งมณฑลอมรอมบ จังเดิมชื่อเป็นทวาราวดีศรีอยุธยาอันได้
การขยายพระนครจากกรุงธนบุรีศรีอยุธยา มาตั้งฝั่งตะวันออก ซึ่ง

อยู่ปลายแหลมแม่น้ำลอมเกอบจะรอบ เป็นที่ไว้พระมหามณเฑียร
 ปฏิมากร จึงเปลี่ยนเป็นกรุงรัตนโกสินทร์มีหินทรายทรายกั้นนั้น
 นามกรุงศรีอยุธยาอยู่ตรงกลางคองอยู่ เป็นพระราชธานีนครหลวงของ
 พระราชาณาจักรอนัน ชานานมาได้กว่าพันปี มีเรื่องราวพงษาวดาร
 ประเทศอื่น อันยืนยันความถึงเป็นหลายสถาน แต่ใช้กาลที่จะนำ
 มาจดไว้ในที่

วัดสมอรายซึ่งเป็นวัดราชาธิวาส

วัดสมอรายนั้นคงจะได้สร้างมาแต่ครั้งกรุงดโไว้ ฤากรุงศรี
 อโยธยาเดิม ซึ่งยังใช้ภาษาขอมอยู่มากกว่าชั้นหลัง ครองกรุง
 ทวารวดีศรีอยุธยา เหตุฉะนั้นจึงสันนิษฐานว่าวัดนี้เป็นวัดโบราณ
 เก่าแก่มาก อันจะสืบหาผู้เริ่มสร้างไม่ได้ เหตุด้วยวัดไม่เป็น
 วัดศักดิ์สำคัญดังกล่าวมาแล้ว จึงไม่มีชื่อเลื่องปรากฏในเรื่องราว
 อันใด ซึ่งควรจะยกชื่อกล่าวถึงได้ จนถึงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์
 มีหินทรายทรายอัน

วัดสมอรายในกรุงรัตนโกสินทร์

มีเรื่องราวที่จะกล่าวถึงได้ เพียงใน ๑๒๗ ปี ซึ่งวัดนั้นกลับ
 เป็นวัดอยู่ในแคว้นพระมหานครราชธานีหลวง อันชำรุดทรุด
 ไตรมรกร้างด้วยพม่าข้าศึกทำลายเสียยับเยินทั่วไป พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงพระราชดำริห์จะซ่อมสร้างพระอาราม
 ซึ่งร้างชำรุดทรุดโทรมทั่วไป จึงได้ทรงบันเป็นลัทธิ ๗ ยกไว้เป็น

ส่วนในพระบรมมหาราชวังทรงปฏิสังขรณ์ เช่นวัดโพธิ์ ^๕ เป็นวัดพระ
เชตพน วัดสระเกศ ^๕ เป็นวัดสระเกษ วัดเดียน ^๕ เป็นวัดราชบูรณ วัด
ทอง ^๕ เป็นวัดสุวรรณ ทรงสร้างใหม่ วัดทัศนเทพวราราม ^๕ วัดท่ง
๕ ทรงปฏิสังขรณ์และสร้างขึ้นโดยประณีต ^๕ ดูหนึ่งว่าทำใหม่ทั้งต้น
๕ ส่วนที่เป็นแต่ปฏิสังขรณ์ เช่นวัดท้ายตลาดโมฬีโลก ^๕ วัดพลับ
๕ ราชดีทธาราม ^๕ จนกระทั่งถึงวัดศาลาลำน้ำ ^๕ ที่เปลี่ยนชื่อเป็นวัดคหา
๕ ลสุวรรณ ^๕ เป็นที่สุด ทรงปฏิสังขรณ์แต่พอประมาณพอใช้ได้ ^๕ ยัง
๕ มีวัดที่จะต้องปฏิสังขรณ์อีกเป็นอันมาก ^๕ จึงทรงแบ่งพระราชทาน
๕ ส้มเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงปฏิสังขรณ์วัด
๕ ลัดก วัดลำเพง ประทุมคงคา วัดสุวรรณคาวาราม กรุงเก่า สร้าง
๕ ใหม่คือวัดทองป ชนะสงคราม วัดบางลำภู สังเวชวิศยาราม ^๕ เป็น
๕ วัดซึ่งทรงสร้างอย่างประณีตตามพระราชอัชฌาไศรย ^๕ ยังมีวัดที่
๕ ทรงปฏิสังขรณ์พอใช้ได้ ^๕ คือวัดส้มอแครง วัดส้มอราช วัดส้ม
๕ เกดยง ^๕ ซึ่งพวกญวนเขารัดเอาเข้าไว้เสียในบ้านญวน ^๕ มีใช้วัด
๕ ส้มเกดยงเดียน ^๕ แลวัดโบสถ์ในคลองลำเด่นแลอื่น ๆ ^๕ อีกเป็นอัน
๕ มาก กรมพระราชวังหลังทรงปฏิสังขรณ์วัดบางว่าน้อย ^๕ คือวัด
๕ อมรินทาราม วัดเชิงเลน ^๕ คือวัดบพิตรพิมุข พระบาทสมเด็จพระ
๕ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ^๕ ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชในเวลาย
๕ นั้น จึงทรงปฏิสังขรณ์วัดแจ้ง ^๕ ซึ่งเป็นวัดอรุณราชวราราม ^๕ แล
๕ วัดสวนหลวง ^๕ ซึ่งเป็นวัดไชยพุทธเกษมาดา ^๕ ยังสมเด็จพระเจ้าตาก
๕

สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าราชกาวิละใหญ่ได้รับแบ่งไปสร้าง
 พระอาราม องค์วัดหนึ่งบ้างสองวัดบ้างทุก ๆ พระองค์ วัดใน
 กรุงจก้อยเพื่องฟูหายกรร้างชน ส้มควรรเกทตงชนเบนพระ
 มหานคร

วัดสมอรายเป็นวัดวังน้ำ

วัดสมอราย ตามที่กล่าวมาแต่ว่าเป็นส่วนของกรมพระราชวัง
 บวรมหาสุรสิงหนาททรงปฏิสังขรณ์ ครั้นเมื่อลงมือจับทำทรงน ได้
 ขุดผนังเข้าไปทำรากสอรับ ได้อิฐปิตทองซึ่งก่อฤกษ์พระอุโบสถ
 ทง ๔ มุม ก็ปรากฏว่าพระอุโบสถซึ่งเห็นอยู่บัดนี้ เห็นจะได้รือ
 ของเก่าดงก่อชนใหม่ทงหลัง ทรวดทรงต้นฐานตั้งเป็นคกฝรั่งอย่าง
 โบราณ ซึ่งได้ทำอยู่ในแถบข้างวังน้ำเป็นอันมาก อิฐที่ก่อฤกษ์
 นนกว่าเป็นอิฐขนาดทท้าววังน้ำ นับว่าวังน้ำทรงสร้างพระอุโบสถเป็น
 แน่ นอกนั้นก็ไม่มีอันใดปรากฏว่าเป็นของเก่า เพราะได้แก้ไข
 เปดียนแปลงต่อมาตามลำดับแผ่นดิน ดังจะได้กล่าวสืบไปในภายหน้า

สมการวัดสมอราย

ผู้ซึ่งเป็นสมการวัดสมอรายนั้น ออกจะงง ๆ ไปเสียแล้ว เพราะ
 ได้ฟังมาแต่ก่อนก็ไม่ได้จะได้ใจนัก ครั้นเมื่อเวลาจะต้องการชน
 ครอง แห่หนักกล่าวว่าเช่นนั้นหนักกล่าวว่าเช่นนั้น ฝนบอกว่า
 เช่นนั้นฝนบอกว่าเช่นนั้น จึงได้เรียบเรียงลงตามที่ได้มาจาก

แห่งใดอย่างไร ให้ท่านผู้อ่านวินิจฉัยเอง

ตามซึ่งข้าพเจ้าได้ยื่นพระภาวนาภิรามบอกนั้น นับข้อบัญญัติ
พิศาดเถร ๒ หน ชรรณวิโรจน์ ๓ หน แต่จะลำดับกันอย่างไร ข้อ
เดิมอย่างไรเชอกบอก แต่ไม่ได้จำไว้

ครั้นพลัดในพระราชพงษาวดารสมเด็จพระปรมานชิตทรงแต่ง
ซึ่งเขารวมเข้าเป็นเล่มเดียวกัน หน้า ๓๘๒ มีว่า

“แล้วให้นิมิตพระอาจารย์วัดท่าหอย คดองตเคียนแขวงกรุงเก่า
ลงมาอยู่วัดพลับ เป็นพระญาณสังวรเถร

ให้พระอาจารย์วัดส้มอรายเป็นพระบัญญัติจารย์เถร”

ในพงษาวดารรัตนโกสินทร์หน้า ๓๓๘ ว่า “แล้วโปรดให้นิมิตพระ
อาจารย์วัดท่าหอย คดองตเคียนแขวงกรุงเก่ามาอยู่วัดพลับ เป็น
พระญาณสังวรเถร

ให้พระอาจารย์ศรีวัดส้มอรายเป็นพระบัญญัติจารย์เถร”

ครั้นภายหลังกรมขุนัดมมตไปคัดข้อความมาจากสมุดมือเก่าของ
พระยาศรีรัตนทรโวหาร (พัก) มีข้อความว่า

“พระบัญญัติพิศาดเถร (นาค) จะเป็นปี่อะไรไม่ทราบ แต่อายุ
อ่อนกว่าพระสังฆราชวัดราชคฤห์ (คือพระญาณสังวรเถรที่กล่าวใน
พงษาวดาร) พระสังฆราชวัดราชคฤห์เกิดปีฉลูเบญจศก จุฬศักราช
๓๐๕๕ พระบัญญัติพิศาดเถร (นาค) เดิมบวชอยู่วัดโคกแดงในกรุงเก่า
แล้วไปอยู่วัดนางบวช แขวงสุพรรณบุรี แล้วกลับมาอยู่วัดโคกแดงบ้าง

เมื่อกรุงเดียนออกไปอยู่เมืองเขมรหาดายม^๒ จนเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์^๑ เสด็จไปรบเมืองเขมรคราวแรก เมื่อทพกดับความเดียดเจ้ามา^๓ จึงมาอยู่ในวัดคัมภีร์^๔ แต่ชนมาถึง มรณภาพ ปรีกาศรีศก จุติศักราช ๑๑๖๓”

กรมหมื่นสวัสดิวัตน์วิเศษ^๕ ซึ่งเป็นขุนพลอยู่วัดราชาธิวาสกล่าวว่า “ได้ทราบข่าวพระอาจารย์วัดโคกมณีกรุงเก่า เมื่อกรุงเดียนออกไปอยู่เมืองเขมร ถัดเข้ามากับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์” ความก็แปลกไปอีกอย่างหนึ่ง

พระพิมลธรรมกล่าวว่า “พระบัญชาพิศาลเถรในวัดราชาธิวาส ทราบความแต่องค์เดียว นอกนั้นเป็นธรรมวิโรจน์ทั้งด้น”

ความก็ผิดกันไปกับพระภวณานิรามว่า ข้าพเจ้าจึงจะขอถามไม่ ยินยอมว่าข้อใด แต่คงเป็นพระบัญชาพิศาลเถร อนุบัญชาพิศาลเถร เป็นเจ้าอาวาสองค์แรกนั้นแน่ แต่ข้อซึ่งว่ามีบัญชาพิศาลเถรแต่องค์ เดียวนั้นเห็นจะคลาดเคลื่อน น่าจะเป็น ๒ อย่างเช่นข้าพเจ้าจำได้ว่า พระภวณานิรามบอกเช่นนั้น เหตุด้วยมีพยานคือ

ในจดหมายพระยาศรีรัตนทรโยหาร (พัก) ว่าพระบัญชาพิศาลเถร (นาค) ถึงมรณภาพปรีกาศรีศก จุติศักราช ๑๑๖๓ เห็นได้ ถัดมาแล้ว แต่ครั้นเมื่อมีขาดอัฐศก จุติศักราช ๑๑๖๘ อุปราชาธิ์เกล้าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นกรมพระราชวังบวร มีข้อพระบัญชาพิศาลเถร ถวายนำพระพุทธรูปในหมู่พระ

ราชคณະผู้ใหญ่ แด่พระอาจารย์วิปัสณาซึ่งมาแต่บางช้าง รวม
 ๓๔ รูปด้วยกัน นับว่ามีพระราชาคณะอริยวาสน์ ๒ คือพระญาณ
 ดังวรเถรวัดพลับ แด่พระปัญญาวิจิตรเถรวัดส้มอราย พระปัญญา
 วิจิตรองค์ที่ถวายหน้าอยู่เกินมาจากเวลาที่กำหนดว่าพระปัญญาพิศาล
 เถร (นาค) ถึงมรณภาพถึง ๕ ปี ถ้าหากว่าไม่เป็นพระอาจารย์
 ที่เคยทรงนับถือ คงจะไม่ให้ถวายหน้า เพราะพระสวดมนต์ในการ
 อุปราชาก็แค่กันจนถึง ๕๓ องค์ ได้ถวายหน้าแต่ ๓๔ องค์เท่านั้น ถ้า
 เห็นหน้าจะเข้าใจว่า ที่ใจทักเกียงกันว่าองค์หนึ่งชื่อนาค องค์หนึ่ง
 ชื่อศรี น่าจะถูกทั้ง ๒ ชื่อ เพราะเป็นพระปัญญาพิศาลเถรด้วยกันทั้งคู่
 น่าจะจริงดังที่จำได้ ว่าพระภาวนาภิรามบอก ว่ามีพระปัญญาพิศาล
 เถร ๒ องค์นั้น

คราวนมพวงขาวดาราเขมรมาอีกขาหนึ่ง ในมีมะเมียโทศก
 จุติศักราช ๑๓๗๒ มีข้อความว่า “ดูข้างขึ้นเดือน ๓ นั้น พระมหา
 ดังขรราช พระธรรมวิปัสณาผู้ราชครู ที่นิมนต์มาแต่เมืองนครวัด
 มาถวายพระพรเยี่ยมพระบาทผู้เป็นเจ้า เสด็จจากทรงนับถือเป็นอันมาก
 ด้วยเป็นพระราชาครูแต่สมเด็จพระบวรราชบิดา เมื่อยังมีพระชนม์อยู่
 แด่เสด็จอยู่ทรงผนวชวัดส้มอราย ได้ตั้งสอนพระกรรมฐาน พระ
 ธรรมทั้งหลาย เหตุดังนี้พระบาทผู้เป็นเจ้า กับสมเด็จพระท้าว
 กระษัตริย์บรมบพิตรสมเด็จพระราชมารดา ทรงศรัทธา นิมนต์มหา
 ดังขรราช พระธรรมวิปัสณา ไปสร้างพระราชากุศลบนเขาพระราชทรัพย์

แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้า กับสมเด็จพระอนุชาทั้ง ๓ พระองค์ ทรงผนวช
ในสำนักพระมหาดังฆราช พระธรรมวิปัสสนาเป็นประธาน ได้เรียน
พระธรรมกรรมฐาน ดูข้างขึ้นเดือน ๔ พระมหาดังฆราชพระธรรม
วิปัสสนา ถวายพระพรดาพระบาทสมเด็จพระเจ้า ๆ ตรัสให้พระยาพระคลัง
รอง พระยาศรีภุเบศราไชย พระยาธิกวังษ์ พระราชสิทธิเทก ให้จัด
ตั้งสมเด็จพระธรรมวิปัสสนา ไปสร้างพระบาทศิลาอยู่บนเขาดันรูก”

เรื่องราวที่กล่าวนี้เป็นเวลาองค์จันทร์เป็นพระอุไทยราชา เจ้า
กรุงกัมพูชา พระบรมบิดาที่อ้างถึงนั้นคือนักพระองค์เอง ซึ่งเป็น
พระนารายณ์รามาชิดดี ที่ได้บวชวัดราชาธิวาส พร้อมกับกรมพระ
ราชวังบรมมหาเดชาบุรุษ

เมื่อกำลังเรื่องอื่นแล้ว กล่าวถึงพระธรรมวิปัสสนาสร้างพระบาท
ที่เขาดันรูกสำเร็จ กลับมาถวายพระราชกุศล องค์จันทร์ให้ปลูก
กุฏิถวายอยู่ข้างตวันออกเขาพระราชทรัพย์ สมเด็จพระมหาอุปโยวราช
องค์ตั้งวงทรงผนวชอยู่กับสมเด็จพระธรรมวิปัสสนา ข้อความที่ว่า
ต่อมาข้างหลังไม่สู้แจ่มแจ้ง แต่ดูเหมือนว่าพระมหาดังฆราชและพระ
พรหมมุนี รอง อาจารย์องค์ตั้ง ได้เห็นตามพระมหาอุปโยวราช
แดงคดองมากกรุงเทพฯ เป็นอันได้ความว่าสมเด็จพระธรรมวิปัสสนา
องค์นี้ไปจากวัดส้มอรายแต่เป็นผู้ได้บวชอยู่เก่า เคยเป็นอาจารย์
นักพระองค์เอง แต่น่าจะไม่ใช่พระบัญชาพิศาลเถรองค์ที่ ๒

จะว่าตามลำดับใดก็ตาม ต่อพระบัญชาพิศาลเถรองค์เดียว

๗๗ ๒ องค์นี้ ก็ถึงพระธรรมวิโรจน์อันกล่าวกันว่าชื่อกอง ที่เรียกว่า
 เจ้าคุณคันทมอ คืออยู่กุฎิคณะหลังพระเจดีย์ ทัพคันทมอ กุฏิอัน
 ขำรดพงหมดแล้วยังเหลืออยู่แต่หอสดมมนต์ซึ่งใช้เป็นโรงเรียน เมื่อ
 เวลาถึงมือปฏิสังขรณ์ครั้งนั้น ท่านคันทมอองค์นี้เห็นจะเป็นสมภาร
 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาประทับคราวแรก
 ตอนนั้นพระธรรมวิโรจน์อีกองค์หนึ่ง จะชื่ออะไรไม่ทราบ มีคุณวิเศษในการ
 เคกเป่าต่างกัน แต่สมภารองค์ที่ข้าพเจ้ารู้จักนั้น คือพระธรรมวิโรจน์
 (นก) เขาคือเดิมเป็นแซก เป็นธรรมยุติกาคณะอยู่ครองวัดมหาณิกาย
 อย่างเดียวกับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) อยู่วัดประทุมคงคา พระเทพ
 กระวี (นิม) อยู่วัดเครือวัลย์ ดูเหมือนจะมีธรรมยุติกาคณะวัดละ ๒ องค์
 เท่านั้น ครั้นพระธรรมวิโรจน์ (นก) ถึงแก่กรรมแล้ว พระครู
 ภาวนาภิรมย์ (ชื้อรอด) จึงได้เป็นพระภาวนาภิราม ถือพัดงาฐาน
 ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ ๗
 เมื่อสมเด็จพระวันรัต (ทับ) เป็นพระอริยมุนีอยู่ต่อมา จนถึงเวลา
 ย้ายไปอยู่วัดโสมนัส ไม่ได้เป็นเจ้าอาวาส เจ้าอาวาสเป็นฝ่าย
มหาณิกาย ข้างธรรมยุติกาคณะคบคมคณะอยู่พักข้างใต้พระอุโบสถถาวร
 หนึ่งต่างหาก พระสังฆวัดคันทมอราย เวลาแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจำนวน ๕๐ เศษ ไม่ถึง ๖๐ เต็ม
 มา มีหลักคอกหมูกุฏิแถบนี้ แจกเงินเมื่อจวนสวรรคตครั้งกาต ๓
 ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เคยเห็นมีจำนวน

ไม่เกิน ๓๐ แต่คงมาถึงแผ่นดินประจุบันนี้ ตอนปลาย ๆ เวลาของพระ
 ภาวนาภิรามพระยังถดถอยน้อยลง เพราะเกิดการวิวาทแตกร้างกัน
 จนภายหลังเกือบจะไม่มีพระสงฆ์อยู่ จึงได้ตกลงเป็นอันรวบเด็กพระเก่า
 แยกย้ายกันไป นิมนต์ดมเด็จพระพุฒาจารย์ แต่เมื่อยังเป็นพระศรี
 วิสุทธิวงษ์อยู่วัดโสมนัสวิหารมาครองวัดราชาธิวาส เพราะเหตุที่บ้าน
 เรือนอยู่ใกล้ แด่เคยบวชเป็นเณรอยู่ในสำนักพระภาวนาภิรามอันเป็น
 มหานิกายแต่เป็นปลัดดมเด็จพระวันรัต (ทับ) เมื่อเป็นพระอริยมุนี
 อยู่วัดส้มทรายนั้น แต่นั้นมาวัดส้มทรายก็เปลี่ยนเป็นวัดธรรมยุติกาถวัน
 แต่อยู่ข้างจะเคราะห์ร้ายตอนหลังน ดมเด็จพระพุฒาจารย์ เป็นผู้ซึ่ง
 มีอริยาไครยเรื่อย ๆ จึงเป็นเหตุให้เจ้าคณะคิดเห็นว่าควรจะอุดหนุน
 ในการปกครองวัด จึงได้จัดพระราชคณะมาช่วยคำจนถึง ๒ คราว
 คือพระภิกษุธรรมธาดา ถิ่นมาจากเมืองสงขลาให้ชนมาอยู่ ถิ่นมาเกิด
 วิวาทกับชาวบ้าน ต้องย้ายถิ่นไปวัดส้มเกลี้ยงตามเดิม ญาณรักชิต
 (เบ๊ย) อีกคนหนึ่งมาจากวัดมกุฏกษัตริยารามมาต้องอธิกรณ์ จนต้อง
 บังคับให้ออกจากวัดไป ไม่เป็นผลดีอันใด พระสงฆ์ในวัดก็ร่วโรยลง
 เหลืออยู่สิบห้าสิบหกรูป จนถึงเวลาถึงมือปฏิสังขรณ์ครั้ง

ประเพณีปกครองวัด

การปกครองวัดส้มทรายนี้ แต่เดิมเป็นประเพณีวัดฝ่ายส้มเถ
 เมื่อแรกตั้งพระนครใหม่ ๆ แต่พอพ้นจากคูพระนครคลองบางลำภูออก
 มาแล้ว ก็กร้าง มีคนไม่ใหญ่หนาบ้างบางบ้างออกมาจนกระทั่งถึง

วัดส้มอแครงเป็นป่าไม้ใหญ่ที่ติดต่อกันกับวัดส้มอรายเต็มไปด้วยฝูง
 ดิงอาไครยอยู่ วัดส้มอแครงแคววัดส้มอรายเป็นวัดฝ่ายส้มเถดทั้ง
 เดียวกัน คือห้ามไม่ให้มีศิษย์ทั้ง ๒ วัด เวลามาเข้าเข้าไปบิณฑบาตใน
 พระนคร กลับมานั้นพร้อมกันทั้ง ๒ วัดที่ศาลากดางย่าน เณรอาหาร
 กันตามที่ได้ ครั้นเมื่อเสร็จกิจแล้วก็ต่างคนต่างถือบาตรเข้า
 ในวัด เจริญสมณธรรมโดยกวดขัน การรักษาวัดนั้นเป็นข้อวัตรปฏิบัติ
 สำคัญของฝ่ายส้มเถด ไม่ตัดโค่นต้นไม้ใหญ่ลง ปล่อยให้พุ่มชิดกัน
 เบียดแน่น แต่ถ้านวนั้นกวาดให้เตียนสะอาดอยู่เสมอ
 ๔๖๕ ๔๖๖ จันทมาเล่าว่าในกาลครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
 นภาลัย จะเสด็จมาพระราชทานพระกฐิน เจ้าพนักงานก็ล่องนำม
 ตรวจดูที่วัด เห็นกิ่งไม้ในทางเสด็จพระราชดำเนินเกะกะเกรงจะกีด
 พระกอด จึงจะตัดกิ่งไม้เหล่านั้นเสีย พระราชาคณะเจ้าอาวาสห้ามไม่ยอม
 ให้ตัด ว่าจะเสด็จมากก็ตามมิเสด็จมากก็ตามเถิด พระบาทสมเด็จพระ
 พุทธเลิศหล้านภาลัยก็ทรงเสด็จทั้งไม่ได้ ตัดกิ่งไม้เช่นนั้น เพราะทรง
 ทราบเล่ห์เหลี่ยมของวัดดีกว่าเจ้าพนักงานที่มาจัดการ คุ้ชดไว้หน้าพระอุโบสถ
 เพื่อจะเป็นที่พระสงฆ์ได้ร่อนนำ มกติกาก็ห้ามไว้มิให้พระสงฆ์ลงไปอาบน้
 ที่หน้าวัด การวัตรปฏิบัติแต่กติกานั้น ย่อมถือสืบ ๆ กันมาจนถึง
 เจ้าอาวาสชั้นหลัง ๆ วัดส้มอรายจึงเป็นท่นบถของประชุมชนทั่วไป
 ว่าเป็นวัดซึ่งประพฤติมั่นคงในสมณวัตร แด่เสวยอาณาในการวิปัสณา
 ชูระ ซึ่งเป็นที่มชอเลียงอยู่ ๓ วัด คือวัดพัฒนราชดิษฐารามวัด ๑

วัดเงินบางพรหมซึ่งเป็นวัดรัชฎาธิฐานวัด ๓

อันสมเด็จพระ

อมรินทรามาตย์ทรงปฏิสังขรณ์

แต่มีคุณวิเศษนอกจากนั้นออกไปอีก ในเชิงสดุดาชยายต่าง ๆ
 วัดพลับและวัดส้มอรายต่างดักษิไม่เหมือนกัน วัดส้มอรายสดมณต์
ตั้งโยคไวัระยะยังนาน แด่เรียกอักษรระดะเบา ข้างฝ่ายวัดราช
 ดิษฐ์สดุดเลี้ยงแจ่มแจ้วได้ ในการสดมณต์กรรมวาจา ใช้เริ่มด้วย
นโม ๕ ชนทำนองก็ต่างกัน แต่วัดราชาธิวาสเป็นต่อ ในทางสด
 พระธรรมกะแด่หัดไหญ่ เมื่อครั้งสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์
 ๕ ดนพระชนม์ เสด็จพระราชดำเนินบำเพ็ญพระราชกุศลที่พระศพ ทรงฟัง
 พระสงฆ์พิธีกรรมสดมณต์พระธรรมกะ ไม่เป็นที่ต้องพระราชหฤทัยรับสั่ง
 ว่าเกิดอนาคตมาก ทรงแนะนำตักเตือนก็แก้ไม่ไหว จึงโปรด
 ให้นิมนต์พระวัดราชาธิวาสไปสดมณต์ให้พระสมุห์วิจิตรแด่พระใบฎีกายา
 ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดปรานมากเป็นครูสอนพระพิธีกรรม ให้สด
 พระธรรมกะแด่หัดไหญ่ แต่เดิมมาไม่มีวัดใดสดมณต์หัดไหญ่ได้นอกจาก
 วัดราชาธิวาส ตั้งแต่โปรดให้สอนครั้งนั้นต่อมามีการพระศพแห่งใด
 ก็สดมณต์หัดไหญ่เลี้ยงโดยมาก จนกระทั่งถึงบดินพระธรรมกะออกจะดู
 สดมณต์ไม่ได้ ข้างฝ่ายวัดพลับ ถนัดในทางเทศนามหาชาติ เคยมีพระ
 เทศน์ดี ๆ แต่วัดราชาธิวาสนั้น ไม่เคยมีปรากฏว่าพระเทศนามหาชาติ
 ดี สดมณต์เงินบางพรหมคือวัดรัชฎาธิฐานนั้น ปรากฏกวอดชันในทาง
 วินัยปฏิบัติ กวอดชันจนถึงใช้ทัณฑกรรม ในการสดมณต์เรียนก็ดี แต่ไม่

ปรากฏถึงเป็นอย่างวิเศษเช่นวัดส้มอรายแถววัดพลับ

ทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เมื่อพระชนมายุ ๑๖ พรรษา ครั้นเมื่อเจริญพระชนมายุถึงเวลาดควรที่จะทรงอุปสมบท จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดการให้ทรงผนวชในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรเทวี อันเป็นพระโอรสสมเด็จพระเจ้าพนาจอ เจ้าพนาจอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี แดสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ อันเป็นพระโอรสสมเด็จพระเจ้าพนาจอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอทั้ง ๒ พระองค์ หม่อมพระชนมายุมากกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ จึงเป็นปัญหาเกิดขึ้นว่า พระองค์ใดจะควรออกนอ้า จนถึงต้องให้เสนาบดีปรึกษา เสนาบดีพร้อมกันเห็นว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอดำรงพระเกียรติยศใหญ่กว่า ควรให้ออกนอ้า ด้วยเหตุนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงเป็นเจ้านายพระองค์แรก ซึ่งได้ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แทนนักเป็นธรรมเนียมสืบมาว่า ถ้าเจ้านายพระองค์ใดตลอดจนถึงหม่อมเจ้า ไม่ได้ทรงผนวชในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต้องไปผนวช ณ พระอุโบสถอื่นแล้ว ย่อมมีที่ติอยู่อย่างใดมีมากก็

น้อย ด้วยเหตุฉนั้นเจ้านายที่ไม่มีโทษจะไปทรงผนวชที่อื่นไม่ได้ เป็น
ประเพณีเกิดขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์แห่งเดียวดังนี้

แต่ด้วยเหตุที่ประทับนั้นไม่กำหนด สุดแต่ความนับถือฤาความ
ศรัทธา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อาจารย์เมือทรงผนวช
เป็นสามเณรท่านนี้ แต่เป็นข้อบาดหมางกับกรมพระราชวังบวรมหา
สุรเดชหนาท มาแต่ครั้งกรุงธนบุรี รับผิดชอบให้สึกมาลงโทษจะประหาร
ชีวิต พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทูลขอโทษไว้ เพราะ
ฉนั้นเมื่อเวลาทรงผนวชเป็นภิกษุ จึงต้องเฝ้าทูลหาพระอาจารย์ของฉนั้น
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ แลพระบาทสมเด็จพระพุทธ-
เลิศหล้านภาลัย ทั้ง ๒ พระองค์ทรงเลื่อมใสในคุณธรรมของพระ
ปัญญาพิศาลเถรวัดส้มทราย จึงได้เสด็จขึ้นมาประทับประพฤติ
พรหมจรรย์อยู่ในสำนักพระปัญญาพิศาลเถร ได้ทรงสมาทานชดงควัตร
มีแต่เตจวริกเป็นต้น แลทรงบำเพ็ญพระสมณะกรรมฐาน แลวิบัตินา
กรรมฐาน จนตลอดเวลาทรงผนวช เมื่อเวลาทำการพระราชพิธี
อุปราชาภิเศกและปราบดาภิเศก พระปัญญาพิศาลเถรก็ได้ถวายน้ำ
พระพุทธมนต์ ในเวลาดังพระมูรธาภิเศกทั้ง ๒ ครั้ง

ทรงผนวชกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์

ครั้นเมื่อกรมพระราชวังบวรพระองค์ที่ ๒ เมื่อยังดำรงพระยศเป็น
สมเด็จพระเจ้าตากสิน เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ทรงผนวช มีนัก

พระองค์เอง เจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกย์ ทรงรับเข้ามาเลี้ยงไว้เป็นพระราชบุตรบุญธรรมแต่ยังเยาว์
อยู่ แด่พระพงษ์นรินทร์ ซึ่งเป็นโอรสเจ้ากรุงธนบุรี ผนวชเป็น
ฆานาค ได้มีการแห่มาครั้งนั้นเป็นการใหญ่ ค่อยัดเชมดอเดือนให้
ตรึงขึ้นไว้ขึ้นเด่นไปในเวลาย่ำค่ำ สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเครื่องต้น
ซึ่งสร้างขึ้นใหม่เต็มทั้งตำรับ ทรงพระมหาเมตตา ถวายพระองค์เองสด
ชญาพระภิกษุ พระพงษ์นรินทร์สดชญาเดินหนวดกรรเจียก เป็นการ
พิเศษทั้งสาม ครั้นเมื่อทรงผนวชแล้วได้เข้ามาประทับอยู่วัดสมอราย
นักพระองค์เองซึ่งภายหลังเป็นสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี เจ้ากรุง
กัมพูชาก็ตามเสด็จมาอยู่ในวัดนี้ด้วย

สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์รับสั่งเกล้าว่า พระบัญชา
พิศาลเถร เป็นผู้เชี่ยวชาญหาญอาจมากนัก เมื่อเวลาทรงพระราชวัง
ทรงผนวช ทรงลงมาทาบบังสุกุลแด่เศียรวิกริตวงศ์ เมื่อพระราช
วงษานวษ แลพระราชทราบความก็พากันสงสัยว่า เคยทรงตำรา
พระกาย จะมาต้องทรงมานทรวงผ้าแต่ ๓ ผืน ซ้ำจะหาผ้าอื่นนอกจาก
ที่พระอุปัชฌาย์ไว้ในเวลาอุปสมบท ซึ่งถ้อยคำนี้เป็นบังสุกุลจืดจาง
นอกจากผ้าที่เขาทรงได้ ถวายจากศัพจริงไม่ได้ จะต้องทรงซำอยู่เช่น
นั้นเป็นหลายเดือน จึงพากันมาทอผ้าป่าถวาย แต่กรมพระราชวัง
ทรงพระหฤทัยจะค้นโทษให้เต็มตามกิจซึ่งควรบำเพ็ญ จึงรับสั่งให้ไป
ทอดถวายพระอาจารย์ ภายหลังพระอาจารย์ถูกกวนหนักเข้า ทราบว่า

กรมพระราชวังเป็นผู้ทรงแนะนำ จึงเชิญเสด็จขึ้นไปประณาม กรมพระ
 ราชวังก็ทรงพระอู่สาหะไปขอขมาโทษถึง ๒ ครั้ง พระอาจารย์ก็ไม่
 ถอนประณาม จนต้องทรงผ้าชุบน้ำขึ้นไปขอขมา พระอุปัชฌาย์จึงได้
 ยอมถอนประณาม ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลกย์เป็นทศตองพระราชหฤทัยเป็นอันมาก ขอซึ่งสมเด็จพระยา
 ปวเรศวริยาดงกรณรับสั่งเกล้าให้ฟังด้วยท่านชู้ ว่าถ้าเกาะเกาะไปท่านจะ
 ประณามให้เหมือนเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 คงโปรด ไม่กริ้วท่าน ด้วยมีแบบอย่างมาแล้ว

ตอนนั้นมาเจ้านายพระองค์อื่น ๆ เห็นจะได้ทรงผนวชทหนัก
 หาดายองค์ ที่ปรากฏนั้นคือ หม่อมหมื่น เมื่อยเป็นสมเด็จพระเจ้า
 หาดานเธอ เจ้าฟ้าอภัยธิเบศร์ ได้ทรงผนวชในพระอาราม

ทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อถึงกำหนดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรง
 ผนวชนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่ทรงดำราญ
 พระราชหฤทัย ด้วยข้างเผือกเดิมถึง ๒ ข้างติด ๆ กัน จึงได้โปรดให้
 จัดการทรงผนวชอย่างเจียบ ๆ ไม่มีกระบวนแห่ มีร่างรับสั่งยังอยู่
 การทรงผนวชครั้งนั้น มีเจ้านายเป็นหางนาคถึง ๗ องค์ด้วยกัน ที่ทรง
 ผนวชเป็นภิกษุองค์ คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหมาย
 เรียกทูตกระหม่อมพระองค์ใหญ่ และพระองค์เจ้าอำไภ ในพระดัมพันธ

วงศ์เชอกรมหมื่นเสนาบดีวิรัช ทรงผนวชตามเนร ๖ พระองค์ พระเจ้าตากเชอ พระองค์เจ้ารัตนคคือ พระเจ้าบรมวงศ์เชอ กรมหมื่นอดงกฏกิจปรีชา หม่อมเจ้าโต หม่อมเจ้าบุตร ในสมเด็จพระดัมพันธวงศ์เชอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี หม่อมเจ้าศิริ คือสมเด็จพระบรมราชาตามหัยกาเชอกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ หม่อมเจ้าตักขณา คือพระเจ้าราชวรวงษ์เชอพระองค์เจ้าตักขณานุคุณ ในกรมหมื่นเจษฎาบดินทร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าศิริ ในพระเจ้าอัยกาเชอ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ทรงจำเริญพระเกษาที่ตมดาบคด แด้วสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน วันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีวอกกนศก จุลศักราช ๑๓๘๖ สมเด็จพระเจ้าตากเชอประทับอยู่ ณ หอพระมณเฑียรธรรม ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์เดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า ๒ โมง ๘ บาท พระฤกษ์เสด็จออกทรงผนวช ณ พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระอุปัชฌาย์คือสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ เมื่อทรงผนวชแล้วเสด็จทรงทำอุปัชฌาย์วัดอยู่วัดมหาธาตุแต่ ๓ วันเท่านั้น ก็เสด็จขึ้นมาประทับอยู่วัดสมอราย ขณะนั้นพระบัญชาพิสดารเถรถึงมรณภาพแล้ว พระธรรมวิโรจน์ อันกล่าวกันว่ามีความวิจิตรเชี่ยวชาญในทางวิปัสณาเหมือนกันเป็นเจ้าอาวาส

พอทรงผนวชแล้วได้ ๓๓ วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงพระประสูติ ตั้งแต่ ณ วันเสาร์เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ มาถึงวันพุธ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอกกนศก จุลศักราช ๑๓๘๖

ก็เสด็จสวรรคต ในเมื่อเวลายังทรงพระประสูติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเข้าไปประทับอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม รับสั่งเกล้าให้ข้าพเจ้าฟังเองว่า ได้เสด็จเข้าไปในที่ทรงพระประสูติวันหนึ่ง ประทับที่พระแท่นทรงเครื่อง ซึ่งอยู่เคียงกันกับพระแท่นทรงศีล ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน องค์ตะวันออก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระประสูติ แด่เสด็จสวรรคตในที่นั้น เมื่อเวลาเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรรแสงจนประสูติครบไม่รู้สึกพระองค์ ตกตกลูกมาจากพระแท่น ต้องประคองพระองค์กับออกมาภายนอก

การทรงศึกษา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเริ่มศึกษอักษรสมัย ณ สำนักวัดท้ายตลาด พร้อมด้วยเจ้านาย ซึ่งเป็นพระราชโอรส พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อันยังดำรงพระเกียรติยศ เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิม ครั้นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ได้เสด็จออกทรงผนวชเป็นสามเณร ณ วัดมหาธาตุ ๗ เดือน ทรงเริ่มเรียนอักษรสมัยในฝ่ายภาษาบาลีมาก่อนทรงผนวชเณร ครั้นเมื่อทรงผนวชก็เป็นโอกาสที่ได้ทรงเล่าเรียนมากขึ้นโดยดำ

ดับ จนตามนุษมาแต่ก็ยังได้ไปเรียนต่อที่หอพระมณเฑียรธรรม
 พร้อมกันไปกับทรงเรียนศิลปศาสตร์ ทรงเป็นที่โรงแต่ง แดทรงช้าง
 ทรงม้าในสำนักเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (บุญรอด) แดพระบาท
 สัมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเอง ทรงครอบพระราชนิพนธ์ในการทรง
 ม้า การทรงเรียนศิลปศาสตร์ต่าง ๆ นั้นเป็นไปจนตลอดเวลาที่เสด็จประทับ
 อยู่ในพระบรมมหาราชวัง ครั้นเมื่อสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
 กรมหลวงพิทักษมนตรีสิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน
 ภาลัย จึงรับสั่งให้เสด็จออกไปประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิม ถ่วง
 ภาดมาไม่ช้าเท่าใดก็ถึงเวลาทรงผนวชภิกษุ ในการที่จะเสด็จมาประ
 ทับอยู่วัดส้มทรายนั้น ด้วยพระราชประสงค์จะทรงศึกษาทางวัตร
 ปฏิบัติแต่บำเพ็ญกรรมฐานภาวนา อันเป็นทางซึ่งสมเด็จพระบรมชนกา
 ธิราช ได้ทรงบำเพ็ญมาแต่กาลก่อน ได้ทรงประทับศึกษาอาจารวิ
 สัมมัยในสำนักวัดราชาธิวาส ทรงทราบเสด็จนั้นจนสุดทางที่จะศึกษา
 ต่อไปอีกได้ จึงได้เสด็จย้ายไปประทับอยู่ ณ วัดราชดิฐาราม คือวัด
 พลับ ซึ่งเป็นแห่งสำคัญเชี่ยวชาญในการวิปัสสนาอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งพระ
 บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงผนวชในที่นั้น แต่หาได้ประ
 ทับประจำอยู่แต่ไม่ เสด็จไปอยู่วัดพลับบ้าง กลับมาอยู่วัดส้มทราย
 บ้าง เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วจึงทรงสร้างพระศรีมุนี
 เจดีย์ไว้เป็นคู่กันกับพระศรีราชนเจดีย์ ที่ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระ
 พระบรมเชษฐาธิราชพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสำคัญ

ว่าเคยได้จบระดับศึกษา ณ ด้านอาจารย์เดียวกัน แต่ได้ทรงศึกษา
 อาจารย์สมัยในด้านกวดอื่น ๆ ซึ่งปรากฏว่ามีที่เรียนวิปัสสนาแห่งใด ก็
 ได้เสด็จไปทรงศึกษาทั่วทุกแห่ง ทรงทราบถึงทศอาจารย์ต่าง ๆ ทรง
 กระทำได้แคล้วคล่องทั้งต้นจนสุดทางที่จะหาอาจารย์บอกเล่าต่อไปอีกได้

พระองค์มีพระอริยาไครย แดพระสติปัญญาอันลึกซึ้งกว้างขวาง
 ทรงบรรพชามุ่งต่อผลอันจะพึงได้ ในการบรรพชานั้นนั้นใด ก็จะทำให้
 ได้ผลนั้นตลอดถึงที่สุด ครั้นเมื่อทรงทราบถึงทศสมัยเหล่านั้นหมดแล้ว
 ถึงบางอย่างซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นแต่วิธทศอาจารย์ถือถือ ๆ
 กันมา หาใช่ทางซึ่งจะให้ถึงประโยชน์อันพึงปรารถนานั้นไม่ ครั้นเมื่อ
 ได้ถามถึงมูลรากของวิธทศทั้งปวง อาจารย์ก็ถวายวิสัชนาไม่ได้
 ให้ทรงทราบถึงพระราชาประสงค์ จึงทรงพระราชดำริว่า ถ้าจะ
 ประพฤติพรหมจรรย์หยุดอยู่แต่เพียงนั้น ก็จะเป็นการท้อแท้ไร้อะไรเสมอ
 เหมือน ๆ กันวนเวียนอยู่ไม่ได้ความรู้ไม่ได้คุณธรรมอะไรขึ้นไปอีก
 เป็นที่ควรเบื่อหน่าย จึงทรงพระราชดำริว่า ทางซึ่งจะหยั่งรูถึง
 ต้นเหตุแห่งทุกข์ต่าง ๆ จะพึงสำเร็จพระราชประสงค์ได้ ด้วยทรง
 เรียนพระปริยัติธรรมอันได้ตั้งต้นมาแต่ก่อนแล้วแต่เดิมนั้น แต่การที่
 จะเรียนพระปริยัติธรรมในวัดส้มอราย อันเป็นที่อยู่ห่างไกลจากอาจารย์
 ต่าง ๆ ที่ควรจะศึกษาได้นั้น ไม่เป็นการสะดวก เสียเวลาที่จะต้องไป
 มาในระหว่างทางอันไกล จึงได้เสด็จกลับลงไปประทับ ณ วัดมหาธาตุ
 อันมีพระตำหนักที่ประทับเดิมสำหรับทรงผนวช อยู่ด้านข้างเหนือแห่ง

พระวิหาร ซึ่งเมื่อเวลาเกิดถึงถวดยราชสมบัติแล้ว ทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวิหารน้อยขึ้นไว้ อันได้ชื่อว่าวิหารโพธิ์ลังกาอยู่
 จันทุกวนน ได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมในด้านอาจารย์ต่าง ๆ ทั้ง
 ฆราวาสและบรรพชิต จนเชี่ยวชาญแตกฉานในพระปริยัติธรรม ความ
 ทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งถามว่าจะมาแปล
 หนังสือให้ฟังได้ฤาไม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระ
 ราชหฤทัยใคร่ที่จะแสดงพระศุภญาณแด่พระปรีชาญาณอยู่แล้ว จึงทรง
 รับที่จะเข้าไปแปลหนังสือถวาย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ดำรัสให้ประชุมสมเด็จพระราชาคณะและพระราชาคณะผู้ใหญ่ มีสมเด็จพระ
 พระสังฆราชเป็นประธาน ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เป็นการชุมนุม
 วิเศษ มิใช่ได้หนังสือในสนามพร้อมด้วยพระสงฆ์สามัญ พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจับประโยชน์กรรมบทแปลครั้งแรก ด้วย
 ความแคลงสงสัยดัดดวย หาที่ทักท้วงมิได้ จึงปรากฏว่าหนังสือกรรม
 บทซึ่งกำหนดว่าให้ได้ ๓ ครั้งนั้น เป็นอันหาต้องการไม่ ด้วยพระปรีชา
 สามารถความที่ทรงทราบปรากฏว่าเกินกว่าชนหนังสือกรรมบทเดียเป็น
 อันมาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงดำรัสสั่งว่า
 อย่าให้แปลถึง ๓ เที้ยวเลย ให้ข้ามไปแปลมงคลทิปนีที่เดียวเถิด พระ
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงจับประโยชน์แปลมงคล
 ทิปนีเป็นประโยชน์ ๒ ด้วยความคล่องแคล่วอย่างเดียวกันกับเมื่อครั้ง
 แปลกรรมบท ในเวลาเมื่อทรงแปลนั้นพระราชวงษานวงษ์แต่ข้าราชการ

พร้อมกันฟังอยู่เป็นอันมาก หม่อมไกรสรมีใจอุษยา ไปถามพระ
 พุทธโฆษาจารย์นิมิตมหาชาติว่า จะปล่อยกันไปถึงไหน พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบก็ทรงขัดเคือง ครั้นพระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะให้ทรงแปลอีก ก็ทูลว่าพระองค์
 ไม่ได้ทรงหวังต่อลาภสักการะยศศักดิ์อันใด ซึ่งเข้ามาแปลถวาย
 เพื่อจะให้สมพระราชหฤทัยประสงค์ที่จะทรงฟังก็ได้แปลถวายถึง ๒ ประ
 โยคแล้ว ขอพระราชทานงดไว้อย่าให้ต้องแปลต่อไปอีก อันจะเป็น
 เหตุให้ท่านทงปวงเห็นว่าเกินคุณานุรูปไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัวเข้าพระทัยจึงมิได้รับสั่งให้แปลอีก โปรดให้เสด็จเข้าเป็น
 แม่กองไถ่หนังสือองค์หนึ่งทีเดียว

การไถ่หนังสือพระสงฆ์สามเณรแต่นั้นมา หม่อมไกรสรแดพระ
 พุทธโฆษาจารย์ก็ตงเป็นปฏิบัตินั้นเชียวเชียวกับพระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดมา แต่ครั้นเมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว
 กลับทรงพระกรุณาโปรด ให้พระพุทโฆษาจารย์องค์หนึ่งเตรียมจะดา
 ออกจากตำแหน่ง เป็นสมเด็จพระพุทโฆษาจารย์ ที่สมเด็จพระ
 ราชาคณะองค์แรก ด้วยความยกย่องว่าหนังสือดี เพื่อจะดำแดงพระ
 ฤๅติญาณพระปริชาญาณให้ปรากฏแดงจะบำรุงความรู้ ในพระพุทโฆศาณา
 ให้รุ่งเรือง จึงได้ทรงตั้งขึ้นบอกหนังสือพระสงฆ์สามเณรบางรูปแต่
 นั้นมา

ในการที่ทรงเรียนพระปริยัติธรรมนี้ พระองค์ไม่ได้หวังต่อผลซึ่ง

จะให้^๑เป็นพระเกียรติยศ ถ้าเป็นประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใด หวัง^๑ที่จะ
ทรงทราบธรรมเนียม ให้^๑แจ้งชัดในข้อปฏิบัติซึ่งมีมูลรากเดิมอย่างไร
ผลที่เปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นคล้ายกตัญญูมาอย่างไร วัตรปฏิบัติใด
เดิมหมายผลอย่างไรด้วยความประพฤติก่อ^๑ขึ้นคล้าย วัตรปฏิบัติ
กลายเป็น^๑ได้รับผลอย่างอื่นเช่น

ผลแห่งการที่ทรงศึกษาแต่พิจารณาทั่วถึงละเอียดเข้า ก็ให้เกิด
ความสลดพระราชหฤทัยไป ว่าวัตรปฏิบัติแต่อาจารย์สมัย^๑ ซึ่งได้
นำ^๑ตั้งสอนกันสืบ ๆ มา^๑นี้ เกิด^๑ขึ้นคล้าย^๑ห่างเหิน แด^๑หยาบหย่อนไปเป็น
อันมาก ดู^๑ประหนึ่งว่าจะมีรากเงา^๑เค้ามูลอัน^๑เนา^๑ผู้^๑ไป^๑เสีย^๑แล้ว จึงเกิด
ความ^๑สังเวช^๑เห็น^๑น้อย^๑หน้า^๑พระราชหฤทัยในการที่จะประพฤติกพรหมจรรย์
สืบ^๑ไป

ในขณะนั้น^๑สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงผนวช
อยู่ณวัดมหาธาตุ เป็น^๑ที่^๑สันนิษ^๑ติ^๑ชอบพระราชอัชฌาไศรยในพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงศึกษาธรรมเนียมมาด้วยกันเป็น
ที่^๑ปลูก^๑ษากัน ท่านได้ทรงจดหมายข้อความ^๑ย่อ^๑ลง^๑ไว้ในสมุดเล่มหนึ่ง
ซึ่งภายหลังได้พิมพ์ปรากฏในที่^๑หลาย^๑สถาน กล่าวถึงเหตุการณ์อันหนึ่ง
ซึ่งได้^๑มี^๑ขึ้น โดยข้อความว่า

“ ครั้นเวลากลางวัน ๆ หนึ่งเสด็จเข้าไปบรรทมกลางวันในพระ
อุโบสถวัดมหาธาตุ ทรงตั้ง^๑สัจ^๑กิริยา^๑ฐาน^๑บูชา^๑แก่^๑ศา^๑น^๑าร^๑ัก^๑ษ^๑เท^๑พ^๑ย^๑ดา
ด้วย^๑รูป^๑เท^๑ยน^๑มา^๑ดา^๑ท^๑ง ๔ ทิศ ๘ ทิศ ว่า^๑ข้า^๑พ^๑เจ^๑า^๑น^๑อุ^๑ท^๑ค^๑ต่อ^๑พระ^๑ผู้^๑มี^๑พระ^๑

ภาคย์ ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใส มิได้เพ่งต่ออาภิมิคลัง
หนึ่งสิ่งใด มีภากย์ศความดรรเดริญเป็นต้น ถ้าวังษ์บรรพชาอุปถัมภ
ที่เื่องมาแต่พระอุคตทศพล ยังมีอยู่เห็ดอออยู่ในประเทศใดทิศใด ขอ
ให้ไ้ประศบญาไ้ยินข่าวไ้ไ้ใน ๓ วัน ๗ วัน ถ้าไ้เป็นดังนั้นข้าพเจ้า
ก็ไ้เข้าใจว่า ด่าذنวงคั้นนั้นแล้ว จะด็กเป็นฆราวาสไปรักษาศีล
ห้าศีลแปดตามสมควร ครันดว่งไปประมาณไ้ ๒ วัน ๓ วัน ครันนั้น
มีพระรามัญเถระองค์ ๑ เป็นผู้นวดในวินัยรพททจนะ ขำนาญใน
อกขรจจารณวิธี มากถ่าวด่าذنวงษ์ แด่ดงชไ้เกิดควมเลื่อมใส
ทำนจรับเอาวินยวงษ์นั้นไ้ เป็นข้อปฏิบัติสืบมาในธรรมยุติกนิกาย
ในศักราช ๑๓๘๗ ปีรกาฬปตศก”

ข้อความที่ทรงจดหมายลงไ้ นั้น ถึงกับทรงเห็นว่ารากเงาเค้ามุด
แห่งการบรรพชาอุปถัมภทจะเลื่อมลุ่มด้อยแล้ว ยังไ้ทรงฟังคำพระ
รามัญเถระ พรรณนาถึงเค้ามุดแห่งดีมาวิบัติ แด่ดงเร่องดีมาที่ถ้อว่าไ้
ทำถูกคองด้วยวินยบัญญัติ แด่ทางปฏิบัติวินยวัตร ซึ่งฝ่ายรามัญ
กวดขัน ต้องกันกับข้อความที่ไ้ทรงทราบโดยควมสอบสวณ ก็ทรง
เลื่อมใสในทางวัตรปฏิบัตินั้น

แต่ข้อซึ่งส่มเด็จพระยาปวเรศ ทรงกำหนดไ้ว่าทรงรับ
วัตรปฏิบัติสืบมาในธรรมยุติกนิกาย ตั้งแต่จุลศักราช ๑๓๘๗ ปีรกา
ฬปตศกนั้น น่าที่จะกำหนดแต่โดยประมาณ เหตุด้วยปีนั้นเป็นพรรษา
ที่ ๒ ตั้งแต่ทรงผนวชมา ส่มเด็จพระยาปวเรศเอง พระชนม์

พรรษาที่พึงได้ ๑๗ ปีเท่านั้น แต่คงจะค่อยทรงเลื่อมได้มาโดยลำดับ
 แดทรงศึกษามากขึ้น จนถึงปีฉลู เอกศก จุฬศักราช ๓๓๙๓ ซึ่งข้อ
 ความที่ทรงแต่งไว้ในระยะนั้นมานี้ ไม่ชัดเจนว่า การอันใดเป็นไป
 ในวัดมหาธาตุแถวพระราชวัง & ข้าพเจ้าอยากจะเข้าใจเอาเองว่า
 ทรงศึกษาในทางฝ่ายสมณะอยู่ในพรรษาแรกเต็มปี จนถึงพรรษาที่ ๒
 กลับเข้าทรงทางคณฤชระ เป็นเวลาที่ทรงเล่าเรียนในทางพระปริยัติ
 ธรรมอีก ๓ ปีเศษ ในระหว่างนั้นเป็นเวลาที่เขาทรงแปลหนังสือ
 แดเริ่มที่จะมีผู้มาศึกษาอยู่ด้วยห้าหกคน ค่อยเปลี่ยนแปลงแก้ไขทาง
 วัตรปฏิบัติมาโดยลำดับ

เสด็จกลับชนมาวัดสมอราย

ในปีฉลู เอกศก จุฬศักราช ๓๓๙๓ การปฏิบัติตามวินัย ค่อย
 เปลี่ยนแปลงไปโดยลำดับจนถึงเวลานั้น ทรงพระราชดำริว่า การที่
 จะประพฤติปฏิบัติ ให้ต้องตามวินัยนิยมเต็มบริบูรณ์ตามพระราช
 ประสงค์ จะระคนอยู่ในหมู่คณะอันใหญ่ อย่างวัดมหาธาตุนี้ หา
 บริบูรณ์ดีตลอดได้ไม่ อีกประการหนึ่ง ก็เป็นที่รังเกียจพระราชหฤทัย
 ด้วยความประพฤติไม่เสมอในหมู่คณะเหล่านั้น จะระคนปนกันอยู่สืบ
 ไปไม่ควร ทรงใคร่ต่อความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ซึ่งพระรามัญเถระนำมา
 แ่ดง จึงทรงปรารภที่จะเสด็จกลับชนไปประทับอยู่วัดสมอราย กรม
 พระราชวังบวรมหาศักดิ์พิพัฒน์เสด็จทรงทราบ จึงรับสั่งให้ชนมาปลุกพระ
 คำหนักถวายเป็นคำหนักข้อฟ้าใบรกา & ห้อง เณดียงรอบ เคียงอยู่

กับพระอุโบสถข้างทิศทักษิณ ซึ่งยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ครอบเวดาน
 นนวดส้มอรายจะอยู่ในบัญชีเป็นวัดข้างฝ่ายวังหน้า ดับมาเหมือน
 อย่างแต่ก่อน ได้เสด็จกลับมาประทับวัดส้มอรายในปีนั้น พร้อม
 ด้วยบริวารเล็กน้อย

เสด็จมาวัดส้มอรายแลโบสถ์แพ

ในเมื่อเสด็จมาอยู่วัดอรุณวัด ซึ่งเป็นที่เจียบดังห่างจากหมู่
 คณะใหญ่ถึงว่าจะมีพระสงฆ์อยู่ในวัดนั้น ก็ไม่สู้เป็นที่กีดขวางอันใด ด้วย
 ตั้งอยู่คนละแผนก จึงได้ทรงเริ่มการสอบสวน ตั้งต้นแต่ให้ขุดนิมิต
เสด็จมาวัดส้มอรายชนทอดพระเนตร เห็นว่านิมิตที่เป็นดีมานั้นเด็กไปไม่ได้
 ขนาด ก็เป็นขอทตงแห่งความสงสัยไปจนถึงวัดสมมตดีมา เห็นว่า
 จะพิบัติมากไปด้วยประการต่าง ๆ เมื่อมาพบดีมาวิบัติชนแห่งหนึ่งเช่น
 นั้นแล้ว ก็พาให้สงสัยดีมาอื่น ๆ ต่อไปจนถึงสงสัยว่าอุปสมบทกรรม
 จะไม่บริสุทธิบริบูรณ์ เมื่ออุปสมบทกรรมไม่บริบูรณ์แล้ว รากเงา
 ที่สืบสายสงฆ์มา ก็จะเป็นอันเน่าเสียไปด้วย จึงได้มีพระราชประสงค์
 ที่จะทรงหาความบริสุทธิให้จงแท้ จึงได้จัดหาแพมาจอดที่หน้าวัด
สมมตชนเป็นโบสถ์หน้า นิมนต์พระเถระแถวพระสงฆ์ที่มารับอุปสมบท
 มาจากดีมาโบราณ อันได้ทำแล้วโดยถูกต้องแน่แท้ มาทำอุปสมบท
 กรรมในโบสถ์แพซึ่งเป็นหนที่ดีมานั่นอีก

กัลยาณีสีมา แล บรรพชาอุปสมบท

ข้าพเจ้าไม่พยายามที่จะกล่าวถึงกรรมวินัย ให้เกินความรู้ แต่ผู้ที่ฟังหนังสือฉบับนี้จะมีโดยมาก ซึ่งไม่พอใจจะฟังในเรื่องตรวจตราสอบสวนทางกรรมวินัย ข้อซึ่งจะทราบละเอียด ก็มีทางที่จะฟังทราบได้ในสถานอื่น แต่เพื่อให้รูปเค้าของการซึ่งได้ตั้งโบสถ์แพขน แดด้วยเหตุผลซึ่งเกิดวัตรปฏิบัติในพระสงฆ์หมู่หนึ่ง จนกลายเป็นห่างเหินกันไปกับพระสงฆ์หมู่ใหญ่ จนไดนามว่ากรรมยติกนิกาย พอให้รู้เค้ารูปต่อไปดังนี้

พระเถระรามัญองค์นั้น เป็นผู้แตกฉานในพระวินัย เมื่อรับตั้ง
สอบถามข้อวัตรปฏิบัติอันใดจากทอดตอบได้ ต้องตามตัวหนังสือที่
ได้ทรงสอบสวนทราบไว้แล้ว จึงเป็นที่ทรงเลื่อมใส ว่าท่านผู้มีความรู้
เห็นปานนี้ คงจะได้ประพฤติกกรรมวินัยบริบูรณ์บริบูรณ์ดีกว่าผู้ที่ไม่มี
เป็นผู้ที่ควรเลื่อมใส

พระเถระองค์นั้นได้ทูลเรื่องราวต่อไปถึงดีมานั้นหนึ่ง ซึ่งพระ
รามัญเถระได้ประชุมกันผูกไว้ในรามัญประเทศ ว่าเป็นดีมาบริสุทธิ
วิเศษมียอแห่งเดียว แต่ครั้งพระเจ้ารามาชบดิเจ้ากรุงรามัญเทศะ
(คือ พระมหาปิฎกธร ซึ่งว่ารับพระนามเป็นพระเจ้าศรีธรรมาภยวงศ์
ธรรมเจดีย์ ในเรื่องราชาธิราช) ซึ่งได้ถวียราชเป็นพระเจ้ากรุง
หงสาวดี เมื่อพุทธศักราชกาลล่วงแล้วได้ ๒๐๐๒ พรรษา ข้างมอญ
เขานับว่าตรงกับศักราชนักษัตรมโนค ๘๒๐ ปี ก็ที่จะเป็นจุดศักราชนั่นเอง

จุดศักราชแก่ไปกว่าปีหนึ่ง ^๗ เป็น ๘๒๑ ตรงกันกับแผ่นดินสมเด็จพระ
 อินทราชาอันเป็นพระราชโอรสสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เด็ดจดำรง
 ศิริราชสมบัติในกรุงทวารวดีศรีอยุธยา ถ่วงมาจนบัดนี้ได้ ๔๔๘ ปีเท่า
 นั้นไม่นานเท่าใด มีเรื่องราวเดียดที่ดุซึ่งจะฟังกล่าวให้เดียดได้ แต่
 ข้าพเจ้าจะนำมาเล่าโดยย่อที่สุดซึ่งจะฟังย่อได้ ว่าในรามัญประเทศ
 แต่เดิมหาได้เคยผูกดีมาไม่ เหตุว่าภุมประเทศไม่เหมาะแก่การที่จะผูก
ดีมา (ถ้าพระอรหันต์ที่นำคำสอนมาในประเทศ แดพระสงฆ์ที่ปฏิบัติ
 ถือคำสอนดีกันมา เห็นว่าอาจจะหาที่ทำการสังกรรมได้ง่าย ไม่จำ
 ต้องผูกดีมาไว้ เพราะพระอรหันต์นั้นได้มาก่อนเวลาที่งานพระไตรปิฎก
 ลงในใบลาน การที่ตั้งแบบเดียดอนุโลมตามพุทธบัญญัติลงใน
 ภายหลัง ได้เกิดขึ้นในลังกาทวีป) เพราะฉะนั้นจึงเห็นเป็นพระสงฆ์เมือง
มอญแดงมาที่มอญก่อน เป็นผู้นำสงฆ์ในดีมาที่ได้รับอุปสมบท ทั้ง
ปฏิบัติย่อหย่อน ไม่เดียดถ่วงนักเหมือนพระลังกา ถ้าพระในเมือง
 มอญเมืองพม่า จะได้ประพฤติกเลวทรามลงไปจริงก็ตาม จึงได้ปรากฏ
ว่าพระสงฆ์ลังกาประพฤติดีกว่าในรามัญประเทศ พระเจ้าหงสาวดีทรง
 เด็ดมไฉ่ในวิธีเดียดอย่างลังกา จึงได้ตั้งพระเถระมากด้วยกัน ออก
 ไปบรรพชาอุปสมบทในเมืองสิงห์ประเทศ อันกรุงอนุราชบูรพระนคร
 หดองโบราณ ได้ร้างเป็นป่ามาเดี่ยช้านาน ต้องท่องเที่ยวกระจัด
 กระจายไปเป็นหลายทอดหลายคราวมาแล้วนั้น แต่อย่างว่าประพฤติ
 ธรรมวินัยตามลัทธิคุณะมหาวิหาร ซึ่งเป็นอันเตวาลักของพระมหินทร-

เถรเจ้าสืบ ๆ มา ว่าประพาศอย่างเก๋ตรงกันข้ามกับคณะอภัยศิริ-
 วิหาร ซึ่งเป็นฝ่ายปฏิบัติ แต่ครั้งกรุงดังกาโบราณโน้นแล้ว พระ
 ดงขรามาญที่ตั้งไป ได้รับอุปถัมภ์จากภิกษุพวกนั้น ที่เมื่อนักกตยานุ
 ซึ่งว่าเป็นที่พระพุทธรูปองค์ดรงดาน ครั้นพระเถระเหล่านั้นก็มาถึงกรุง
 หงสาวดี พระเจ้าแผ่นดินจึงได้แสวงหาคามสีมา ซึ่งช่างหายากประดัก
 ประเดิดเดียนี่กระไร เพราะแผ่นดินเมืองมอญไม่เหมือนดังกา แต่ก็
 หาที่ใดอันหนึ่ง ซึ่งบริบูรณ์เต็มตามตัวหนึ่งดอไม่มที่คุดคาน จะหาที่อัน
 อิกไม่ได้เป็นอันขาด จึงนิมนต์ให้พระเถระเหล่านั้นผูกสีมา ด้วยวิธี
 อันเดียดทุกเส้นหญ้าแดงตัวอักษร แล้วให้บรรพชาอุปถัมภ์แก่
 พระสงฆ์สามเณรในรามัญประเทศเป็นอันมาก การที่พระเจ้ารามาชิต
 ทำครั้งนั้น ตั้งพระไทยจะเดินตามแบบพระเจ้าศรีธรรมมาโคกราช ซึ่ง
 ได้ตั้งเดี่ยวรอกออกจากพระศาสนาเป็นอันมาก จึงได้ตั้งพระราชบัญญัติ
 บังคับกันให้พระสงฆ์ทั้งปวงประพาศเป็นแบบเดียวกัน ตามที่เปดียน
 แปลงขึ้นใหม่

ขอความซึ่งเป็นสำคัญในพระราชบัญญัติของพระเจ้ารามาชิต
 กรุงรามัญก็จบเอาวินัยเป็นทั้ง คือกตงค่นว่าการบรรพชาจะดำไว้
 ได้ด้วยรับไตรสรณาคมถูกต้องไม่วิบัติด้วยสระพยัญชนะ การที่จะ
 ดำไว้อุปถัมภ์กรรมต้องอาไศรยบรรพชาเป็นทั้ง คฤหัสถ์จะอุปถัม
 ภ์ที่เดียวไม่บรรพชาก่อนไม่ได้ ถ้าบรรพชาเป็นโทษไม่บริบูรณ์เสียแล้ว
 การที่จะอุปถัมภ์นั้นก็ไม่ใช่ อิกประการหนึ่งอุปถัมภ์กรรมยอมมี

วิบัติถึงห้าประการ ดีมาวิบัติเป็นประการหนึ่งในห้า ถ้าดีมานั้นพรูช
เตาะค่านไม่บริบูรณ์ ก็ไม่ดำรงค์กิจอุปถัมภ์กรรม

ด้วยเหตุฉนั้น พระเจ้าหงสาวดีได้พิจารณาแล้ว เห็นว่าในรามัญ
ประเทศ ไม่มัทซังควรผูกดีมาได้ นอกจากคามเขตร ซึ่งพระองค์
ได้ทรงเลือกให้ผูกชนไวตงนามว่า กัถยานดีมา ฤกษ์ที่ได้บวชใน
กัถยานดีมานั้น ถ้าได้บวชในแม่น้ำกัถยานที่กรุงดังกา จึ่งจะเป็น
ฤกษ์บริสุทธิ ฤกษ์อื่นนอกจากนั้นหาบริสุทธิไม่ มีข้อห้ามต่าง ๆ
ตั้งแต่ไม่ให้บิณฑบาตเป็นต้นไป เพราะฉนั้นพระดั่งซึ่งในรามัญ จึ่ง
ต้องหันเข้าบวชอย่างดังกาใหม่โดยมาก แต่จะหาอุปัชฌาย์ก็ไม่ได้
เพราะพระเถระที่ดั่งไปนั้นกับบวชใหม่ด้วยกันทั้งสิ้น เมื่อดับไปดับมา
ก็ได้พระเถระเก่าในเมืองมอญนั่นเอง ว่าได้เคยไปเมืองดังกา แดรับ
อุปถัมภ์มาจากที่นั่น นิมนต์มาให้เป็นอุปัชฌาย์บวชพวกของตนต่อซึ่ง
ล้มคมาแปลงเป็นดังกาใหม่ ฤกษ์ที่ไม่ยอมแปลง หันไปจากอาณา
เขตรรามัญก็มี เพราะเหตุที่ชอบังคบนั้นไม่ตลอดจนไปถึงเมืองพม่า
แลประเทศที่ใกล้เคียง ที่ไม่สามารถจะหลบหนีได้ ทั้งไม่ยอมแปลง
ด้วย ก็ให้สึกเสียเป็นอันมาก

การที่พระเจ้ารามาชิบัติกรุงรามัญ ได้ทรงบำรุงถาชำระพระ
ศาสนาครองน เป็นไปตามรตุกาล ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินในสมัยเมื่อ
จุลศักราช ๙๐๐ เศษ ไม่แต่รามัญประเทศ ทั้งกรุงศรีอยุธยา กรุง
ศรีสัตนัย พระนครเชียงใหม่ เป็นเวลาที่กำดั่งหาพระเกียรติยศ ใน

การรอบรู้พระไตรปิฎก) แด่บำรุงพระพุทธศาสนาทุกพระองค์ ราว
 กันกับเวลาที่พระเจ้าติโลกราชญาติโยกราชทำอัฐมสังคายนาในพระนคร
 เชียงใหม่ จุดศักราช ๘๓๘ แด่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกรุงศรี-
 รอยุทธยาเป็นวัด แต่งมหาชาติคำหลวงแด่พระราชดำมภ์คือออกทรง
 ผนวชเป็นต้น พระเจ้าแผ่นดินรามัญองค์นี้ได้มาจากวัดสันตในทาง
 นั้น จึงได้ทรงเสาะแสวงที่จะหาพระเกียรติยศในทางข้างศาสนา ใช้นาชา
 นุภาพเป็นกำลัง แต่มีใช้นักขนิมาได้ใหม่แปดกประเภทอันใด ทำที่
 หลงใคร ๆ เขาหมด แม้แต่ในเมืองมอญนั่นเอง เมื่อ ๓๕๖ ปีก่อน
 เวลาพระเจ้าหงสาวดีองค์นี้มาแต่คือในจุดศักราช ๖๘๓ ก็มีพระมหาเถระ
 รามัญองค์หนึ่งอยู่ในเมืองเมะตะมะ มีนามว่าอุทุมพรบุบผามหาสดามี
 ได้ไปบวชมาแต่ลังกา แล้วได้มาให้อุปถัมภ์ แก่ภิกษุมอญไทยลาว
 ทั้งในกรุงศรีอยุธยา กรุงสุโขทัย แด่เมืองนครเชียงใหม่ ว่าที่ใด ๆ
 เวลานั้น ก่อนหน้าที่พระเจ้าหงสาวดีส่งพระสงฆ์ออกไปอุปถัมภ์ใน
 เมืองลังกา ๖๖ ปี เมื่อจุดศักราช ๗๘๖ พระสงฆ์ลาวพระสงฆ์เขมร
 ก็ได้ออกไปอุปถัมภ์ในประเทศลังกา ครั้นเมืองลังกายกยับอันจน
 ยังได้พดอยโดยสาร์พระพรหมมุนี แด่พระโสมเถระซึ่งกรุงศรีอยุธยา
 ได้ส่งออกไปประเทศลังกา กลับเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา แล้ว
 แยกย้ายกันไปเมืองสุโขทัย เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงแสน
 การที่อุปถัมภ์แปดในอุทกคิมา เรือขนาบในแม่น้ำกัลยาณี่ ที่
 ทำช้อยาปาบฏตะนะ แด่ขอพระวันรัตนะของลังกา ย่อมรู้จัก

กันมาเป็นเวลานานจนตั้งชื่อเต็มเด็จพระราชาคณะเป็นพระวันรัตนก่อนพระ
เจ้าหงสาวดีองค์นี้จะเป็นเจ้าหงสาวดี พระสงฆ์ซึ่งไปแปลงในลังกา
แต่ก่อน ๆ มา ได้ถูกตีมาทั่วไปในประเทศที่ใกล้เคียง คือนคร
ศรีธรรมราช สุพรรณภูมิ ด้วงศรีอยุธยา พระนครหลวง ฉะเชิง
หรือไชย เชียงแสน ขวา เชียงใหม่ เว้นไว้แต่เมืองมอญใน
ว่าหาได้ถูกเลยไม่

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบข้อความตาม
ที่ได้กล่าวมานั้นทุกอย่าง มิใช่ความอัศจรรย์จะเกิดขึ้นใหม่ในคำที่พระ
เถระรามัญมาเล่าเรื่องไปบวชเมืองลังกาฤาเรื่องที่ถูกตีมา จะทรงเชื่อว่า
มีดีมาแห่งเดียวในโลกซึ่งได้ถูกแล้วดี แต่ที่กัถยาณดีมาในรามัญ
ประเทศนั้นก็ไม่หาไม่ ข้อซึ่งทำให้ทรงเลื่อมใสนั้น ด้วยการเล่าใน
กรุงสยามมัททกาทหรือ เมื่อเวลาเสด็จพระนครแก่พม่า ประกอบกับ
กับอาจารย์บิณฑของพระสงฆ์รามัญในเวลานั้น มีการปฏิบัติย่อหย่อน
โดยมาก ครั้นเมื่อถามไถ่ก็ได้จน เหมือนหาได้สอค้นหาทางที่ชอบ
ที่ควรปฏิบัติประพฤตินั้น อันเป็นเหตุที่ทรงสดพระราชนิเทศเคย
เคยอยู่แล้วนั้น ครั้นเมื่อได้ทอดพระเนตรดีมาวัดส้มทราย เห็นว่า
ทำด้วยความมัธยัสถ์ หยวนกายควรสงได้

อนึ่ง แต่โบราณมา เมืองซึ่งถือพระพุทธศาสนาแห่งใดเกิดวิบัติ
อันตราย พระพุทธศาสนาเศร้าหมองฤาเสื่อมสูญไป ก็ย่อมไปรับ
บรรพชาอุปสมบทเท่ายกกันไปมา เช่นลังกาที่รับพระพุทธศาสนาตั้งขึ้น

ขาดเชื่อ จนไม่มีพระสงฆ์เหลือแต่สักกองคเดียวถึง ๒ คราว ครัง
แรกก็ได้พระสงฆ์รามัญไปให้อุปสมบท ครังหลังก็ได้พระอุปัชฌาย์จาก
กรุงศรีอยุธยาไปให้อุปสมบท เมื่อในรามัญประเทศ ในสยามประเทศ
เกิดไภยอันตราย พระพุทธเจ้าเสด็จไป ก็ได้เอาไครยเชือดตาย
ข้างตั้งกามาให้อุปสมบท ผลัดเปลี่ยนกันอยู่เช่นนั้นแต่เดิมมา การที่
จะรับประเพณีธรรมวินัยตามตักขิพระสงฆ์รามัญซึ่งไปตอมาจากลังกา
ห้ามที่เสียหายอย่างไรไม่ ทรงพระราชดำริห์ดักไปในทางเรื่องราวข้าง
ฝ่ายล้านวงศ์ ตามเยี่ยงอย่างที่เคยมีมาแต่ก่อน

ครั้นเมื่อพระเถระรามัญนถวายวิสัยนาได้กว้างขวาง ทั้งยังยืนยัน
ว่าได้บวชมาจากสันตมมตด้วยบริบูรณ์โดยรอบคอบ จึงทรง
เลื่อมใสยอมให้ภิกษุ ๓๘ รูปที่ได้บวชในกัถยานีดีมา ทำอุปสมบท
กรรมภาพิกรรมในนทีดีมา แดการที่จะบรรพชาอุปสมบทต่อแต่นั้น
ไป ก็ได้ทำในโบสถ์แพซึ่งเป็นนทีดีมา ทั้งสังฆกรรมต่าง ๆ ก็ได้ทำใน
โบสถ์แพนั้น ตลอดจนเวลาที่เสด็จลงไปประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร
ฤาบางท่านที่ยังไม่สิ้นรังเกียจดีมาอย่างอื่น แดหวังต่อความบริสุทธิ
อย่างปรมุภษฐุ ก็ยังพาพระที่เป็นศิษย์บวชใหม่มาทำทัฬหกรรมที่
ในโบสถ์แพหน้าวัดราชาธิวาส อยู่จนแพนั้นไม่สามารถจะลอยได้ ต้อง
เกยไว้บนชายเลน ก็คือแพหลังที่จดมาให้พระทำอุโบสถ ในเวลา
ชอมพระอุโบสถวัดส้มทรายอยู่บัดนี้

ความเห็นผู้แต่งหนังสือ

ปัญหาเรื่องจะเป็นบรรพชาฤๅไม่ เห็นว่าเป็นข้อที่ถกเถียงกัน
 มากเกินไป ว่าด้วยกิจบรรพชาเมื่อไรควรระณาคมให้ถูกต้องเป็นที่ตั้ง
 ถ้าคำนึงจนถึงดำเนินเหตุใดจึงจะไม่คำนึงถึงราชมัญ อันห่างจาก
 ดำเนินภาษาเดิมเป็นอันมาก ถ้าดำเนินราชมัญนับว่าถูกต้องแล้ว
 เหตุใดในดำเนินด้ายมดะกัมพูชาจึงจะไม่ถูกต้องเท่า ยิ่งดำเนินพม่ายิ่ง
 แกว่งมากไป ดังที่ว่าเป็นครุฑเหมือนเดิมแต่ด้วยฤๅใด จะว่าด้วย
 ฐานอักษร กัมพูชาด้วยกันทุกภาษา ความชอบก็เห็นปรากฏชัดว่า
 ถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่ทรงยืนยันว่าเฉพาะ
 ดำเนินราชมัญจึงจะถูกต้อง เมื่อได้ทรงทราบกว้างขวางออกไป ก็ได้
 ให้ใช้ดำเนินอย่างธรรมเนียมกนิทายใช้อยู่บัดนี้ ซึ่งใกล้เคียงภาษาเดิมยิ่ง
 กว่าดำเนินอื่น แต่ข้อที่ถกเถียงไปถึงดำเนินเช่นนี้ ก็เป็นถกตามอย่าง
 เถียงกันแก่ความต้องการ เช่นในพระกระแสพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบัญญัติเรื่องวิธีห้ามผ้า กว้างเวลาเมื่อยังเป็น
 ภิกษุหนุ่ม ถอนไปอย่างข้างคิดเถียง เมื่อจะว่าตามข้อความในพุทธ
 บัญญัติ ก็เพียงแต่ให้ฟังชัดเจนเข้าใจทั้งผู้ให้ระณาคม และผู้รับ
 ระณาคม ข้างพระเจ้ายาวงมชอนอกซึ่งจะให้บรรพชาเป็นบรรพชา
 โทษไปได้ แต่ไม่ได้ตั้งใจที่จะวินิจฉัยในหนังสือฉบับนี้ จึงขอกล่าว
 แต่เท่านั้นเป็นตัวอย่าง

เรื่องห้ามผ้าแหวกอก

คนทั้งปวงมักจะคิดเห็นกันว่า ข้อสำคัญอันเป็นเครื่องหมายแห่ง
 ธรรมเนียมกนิกาณนั้น คือห้ามผ้าคลุมแหวกแขนขวาออกทางอก ดูเหมือน
 จะเป็นลักษณะที่ดัดสำคัญเสียหนักหนา ความจริงการที่พระสงฆ์จะได้
 ความผิดเพราะห้ามผ้า ก็เป็นอาบัติอันน้อย ข้อพุทธบัญญัติเดิมก็แต่
 เพียงห้ามไม่ให้ห่มอย่างชาววัง แດอย่างนักเลงเป็นต้น ไม่บังคับว่า
 จำจะต้องห่มเช่นนั้นเช่นนั้น ฝ่ายผู้ห้ามต้องเข้าใจในห้ามดังกล่าวคือห้ามข้างนอก
 เขาถือตามคัวหนึ่งข้อผ้าทางหลายนั้น แดมือนประกอบ ฝ่ายห้าม
 แหวกนั้น เบนัดทศอาจารย์ที่เมืองดังกล่าวห้ามเช่นนั้นมาเป็นเดิม แด
 พิจารณาแปลลักษณะประกอบไปคนละอย่าง ก็มีทางที่จะเถียงไปทาง
 หนึ่ง เมื่อว่าตามจริงแล้ว พระแต่ก่อนก็เห็นจะไม่ได้ห้ามเหมือนกัน
 อย่างเดียวทั่วไป แต่ในชั้นหลังนั้นเป็นถือว่าฝ่ายหนึ่งผิดฝ่ายหนึ่งถูก
 จึงทำให้เป็นข้อสำคัญขึ้นอย่างหนึ่งแล้ว ยังซ้ำพระรามาชบตีเจ้ากรุง
 รามัญเทศะ ออกพระราชบัญญัติบังคับลงไว้ว่า ให้ทำตามอย่าง
 อาจารย์ที่เมืองดังกล่าว พระรามัญจึงห้ามแหวกทั้งต้น ครั้นเมื่อพระสงฆ์
 ธรรมเนียมกาไปเป็นศิษย์รามัญจึงได้ห้ามแหวกตาม เป็นเหตุให้พระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันทรงเลื่อมใสในพระสงฆ์คณะธรรม-
 ยติกนิกาณ ด้วยทางวัตรปฏิบัติและความรู้ อันพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง เมื่อมีหม่อมไกรสรเป็นสตรีอันร้ายกาจ ได้
 ทรงเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้อุปถัมภ์คณะ-

ธรรมยติกนิกาย ด้วยพระราชธิดาไศรยซึ่งทรงประพฤติดุคต่อพระสงฆ์
 คณะนั้มน้ำนมอ มิได้มีชอวังเกยจนเห็นมอเลย มีชอชออยู่ในพระ
 ราชหฤทัยอย่างเดียวแต่ด้วยเรื่องห่มผ้าอย่างพระมอญ แต่ถึงดังนี้
 ด้วยสามารถแห่งความทรงเคารพ ไม่ได้รับสั่งทักท้วงอันใดเลย จน
 เวลาใกล้จะเสด็จสวรรคต จึงมีรับสั่งเนาะดมเด็จพระยาเดชา-
 ดิศร ว่ากรุงศรีอยุธยาตั้งมา ๓ รัชกาลเข้าทั้งปัจจุบันนี้ ได้ทรงเคย
 เห็นพระสงฆ์ห่มผ้าห่มจวรเป็นตูกบวบด้วยกนทงสัน แต่พระพม่า
 รามัญครองผ้าผัดกับภิกษุของเรา จึงเรียกว่าพระมอญ เดียวกับพระไทย
 ก็นมผ้าเป็นมอญ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ถัดกันถัดกันกระหม่อม
 ยังเสด็จอยู่ ก็คงจะได้ว่ากล่าวกันให้เห็นว่าควรไม่ควรนานมาแล้ว แต่
 พระองค์ก็กลัวจะเป็นบาปเป็นบุญเป็นคุณเป็นโทษ พระสงฆ์จะแตกร้าง
 กันไป จึงมิได้ว่ากล่าว แต่พระราชหฤทัยนั้น โปรดอย่างโบราณ
 อย่างเดียว ถัดไปเบื้องหน้า ภิกษุไทยซึ่งห่มผ้าเป็นมอญนั้นลุ่มไป
 ทรงเห็นว่าจะควรกับศรีอยุธยา ถากถลบมากจนด้วยเหตุอันใดอันหนึ่ง
 ก็จะเสียดพระนาม ว่าเป็นเมืองมอญเมืองพม่ามาแต่ครั้งนั้น ให้
 ดมเด็จพระยาเดชาดิศร นำความเข้าไปทูลกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ซึ่ง
 เป็นพระบรมญาติผู้ใหญ่ ทรงไว้ซึ่งผ้ากาสาอพัตร ทรงพระดีทธรรม
 ของพระเจ้าเบื่อนมาก แล้วยกเป็นภิกษุศรีอยุธยา พระราชทานจวร
 ผืนหนึ่งให้ไปถวาย มีคำสั่งว่าถ้าครองได้ก็ให้ถวาย ถ้ามีรับก็ให้เอา
 ถัดมาคนมาแต่

ส้มเด็จพระบรมพรมานุชิตจะได้ทรงอย่างไรไม่ปรากฏ พระบาท
 ส้มเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำคำสารภาพถวายฉบับหนึ่งว่า
 แต่ก่อนเมื่อแรกทรงผนวชเป็นภิกษุหนุ่ม กำลังยังตั้งหน้าหาความรู้
 วินัยศึกษา ไปคบหากับพระสงฆ์พวกคึกษาข้างคิดเดียดไปต่าง ๆ
 ได้ฟังท่านพูดกันว่าห้ามอย่างรามัญเห็นถูกต้องด้วยเหตุต่าง ๆ ก็พลอย
 เห็นไปด้วย แต่ยังมีได้ทรงเอง ครั้นภายหลังพระสงฆ์อื่น ๆ ท่านห้าม
 เข้าไปในพระราชวัง เป็นรับสั่งถามเคย ๆ ไปมิได้มีรับสั่ง ก็พลอย
 ตีใจไปว่าทรงพระกรุณาโปรดให้ถือตามชอบใจ จึงพลอยทำตาม
 โดยรักไปข้างทางศึกษา หาได้นึกมาถึงพระเกียรติยศ แดการแผ่นดิน
 เป็นสำคัญแข็งแรง ดังทรงพระราชดำริห์ทรงไม่เคย ถ้านึกได้แต่ครั้ง
 นั้นก็เห็นจะมีได้ประพาศมาถึงนี้ อนึ่งเมื่อครั้งโน้นก็เป็นแต่ศิษย์พระสงฆ์
 อนุสรณ์ ๕-๖ องค์ ไม่ทราบว่าจะมีศิษย์หามากมายไป ครั้นหาไครย
 ฟังพระบรมมัททรงพระกรุณาชอบเคย บิดขี้จิงมากจน จึงคิดเห็น
 บ้างว่าจะประพาศห้ามอย่างรามัญ ไม่สมควรแก่พระเกียรติยศแด
 ประเพณีพระนคร แต่การเคยมานานแล้วก็กระดากอยู่ แต่ไม่มีผู้ใหญ่
 บังคับบัญชาเป็นท้าว ก็เกรงใจศิษย์หาพวกพ้องที่ประพาศเหมือนกัน
 น้อย ครั้นได้รับสั่งในกรมเป็นท้าวกษัตริย์ จะประพาศตามพระราช
 ประสงค์ ดันองพระเดชพระคุณมิให้มีความรำคาญเคืองพระบรมราช-
 ัทยาไครย พระเดชพระคุณเป็นท้าวพัน ข้าราชการในใต้ฝ่าละอองธุลี
 พระบาท

อนึ่ง จะได้เป็นสำนักคึกการด้วยพระราชคณะผู้ใหญ่ต่อไปใน
เบองหน้าด้วย

พระราชปฏิญาณนี้ ลงวันพฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ปีจอ
โทศก จุติศักราช ๑๒๑๒

พระกระแสนั่งของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้
ทรงรังเกียจความประพฤติของพระสงฆ์ธรรมยุติกา ว่าผิดจากวินัย
ไม่ได้ตั้งพระราชหฤทัยที่จะวางพระราชบัญญัติลงเหมือนอย่างพระเจ้า-
รามาธิบดีเจ้ากรุงรามัญประเทศ ห้ามการห้ามอย่างรามัญ ทรงพระราช-
ดำริห์แต่ถึงการบ้านเมือง ว่ากรุงศรีอยุธยาเคยห้ามมาอย่างหนึ่ง กذب
เบียดเบียนไปห้ามอย่างมอญ จะเป็นเหมือนหนึ่งกรุงศรีอยุธยาอยู่ในใต้
บังคับเมืองมอญเดดหมา จึงต้องทำตามพระราชบัญญัติกติกาของ
เจ้าแผ่นดินในประเทศนั้น เหตุด้วยเมืองพม่ากำลังเป็นศกอยู่กับกรุงศรี-
อยุธยา ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราช-
หฤทัยในพระกระแสนั่งของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งได้
ทรงพระราชดำริห์เนติวอยู่แต่อย่างเหมือนกัน จึงได้ทรงปฏิญาณยอม
เลิกห้ามอย่างมอญ ตั้งแต่ได้ทรงปฏิญาณมาแล้วก็ทรงประพฤติตรง
ต่อคำปฏิญาณ แต่นั้นมาก็ได้ทรงจรรโลงกตอดจนดาณนพ

ครั้นเมื่อทรงดาณนพแล้วในวันนั้นเอง ได้ทรงประกาศแต่พระ
สงฆ์ทั้งปวง ว่าการที่จะห้ามอย่างไหนแล้วแต่ความพอใจ มิได้ทรง
รังเกียจแต่ถือว่าเป็นสำคัญอันใด ข้อความที่ปรากฏมานี้ ควรจะเห็น

ได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงถือ ว่าห้ามผ้า
แหวกอย่างนบนเครื่องหมายอันใด ซึ่งจะให้ปรากฏว่าเป็นพระสงฆ์
ฝ่ายธรรมยุติก

จะห้ามอย่างใดอย่างใดก็ได้ตามแต่จะพอใจ

ธรรมยุติกวัตร

ข้อปฏิบัติซึ่งจะเป็นหลักความประพฤติของธรรมยุติกนิกาย ย่อม
 เป็นไปในทางประพฤติกามวินัยโดยทั่วถึง สัมควรด้วยเหตุเหตุผล
 ไม่ละเมิดเสียด้วยความเกียจคร้านแต่เพียงเคย เช่นกับอุโบสถกรรม
 ซึ่งแต่ก่อนได้เคยกันมา ทำบ้างมิทำบ้าง ถึงทำอยู่ในวัดจะลงไป
 ก็มิได้ลงไปก็ได้ ทำแต่ครั้งหนึ่งก่อนหนึ่งเช่นนี้ย่อมไม่มีแก่ธรรมยุติก
 มหาปวารณา ซึ่งแต่ก่อนได้เคยกันเสีย มีวัดที่ใดทำอยู่แต่บ่อย ฝ่าย
คณะธรรมยุติกไม่มีวัดใดที่จะละเลยเสีย การแสดงอาบัติย่อมแสดง
 เรียงวัตถุ ซึ่งรู้สึกว่าได้ของอาบัติใด ก็แสดงเฉพาะวัตถุนั้น ๆ ไม่ได้
 แสดงด้วยสัมพัพเทศนา ซึ่งทำให้ไม่รู้รู้สึกโทษอันตนได้กระทำแล้ว
 แลตั้งวาระวังต่อไปเป็นต้น

ความประพฤติกามวินัยวัตรโดยเอื้อเฟื้อ โดยเลื่อมขออย่าง
 อื่น ๆ อีกซึ่งมิได้ยกชนกต่างในตน เป็นคุณธรรมอันได้ทรงสั่งสอนให้
 พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายประพฤติกาม

ในการรักษาดีกขาบทนั้นแล้ว ทรงสั่งสอนจำแนกแจกแจงให้

เข้าใจ แด้ให้ได้ฟังเนื่อง ๆ กวดขันให้ประพฤติตามโดยเอื้อเฟื้อยิ่งขึ้น
กว่าแต่ก่อน เช่น ห้ามบริภีเยเป็นต้น ส่วนซึ่งผ่อนผันดัดจริตไม่สำคัญ
ก็เหมือนกัน เช่น ไม่จำเป็นจะต้องดุกขึ้นครองผ้าแต่ก่อนอรุณ ให้มี
ผ้าครองอยู่ในหัตถบาศก็ใช้ได้เป็นต้น

ทรงกวดขันในการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ใช้ว่าจะยังอยู่เพียง
แต่เรียนวินัยเป็นทตงอย่างรามัญ ยอมกวดขันในการเล่าเรียนฝ่าย
สุตตันตปิฎก ให้มีความรู้กว้างขวาง สามารถอาจจะเป็นธรรมกถึก
เทศนาสั่งสอนดัดบุรุษทายก มิได้บวชอยู่เพื่อจะเอาแต่ตัวรอด ฤาอยู่
ด้วยความเกียจคร้าน ย่อมตั้งอุโบสถธรรมสวนะสั่งสอนพุทธศาสนิกชน
ให้ละบาปดำเนินในทางบุญ นับว่าบวชอยู่เป็นประโยชน์แก่บริษัท

ฝ่ายความปฏิบัติในทางวิปัสณาการ ไม่สอนแต่สมณะวิธีอันเป็น
เบองต้น ย่อมสั่งสอนตลอดไปจนถึงวิปัสณากรรมฐาน ตัดทางซึ่ง
คดอ้อมให้ตรง ทำที่ดึกให้ทันพอควรแก่บัญญัติที่จะพิจารณาตามให้
เห็นจริงได้

ข้อความที่กล่าวมาโดยย่อ ข้าพเจ้ามาสำคัญใจ ว่าเป็นคุณธรรม
เครื่องหมาย ของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกา หาใช่จะเป็นธรรมยุติกา
ได้ด้วยได้รับดัทธินาจากพระสงฆ์รามัญ อันได้บรรพชาด้วยกล่าว
สัตถาคม ถูกถวณสระแดงยัญชนะจนดำเนินยงได้รับอุปสมบทในดีมา
อันจะหาดีมาอื่นบริสุทธิเสมอเหมือนมิได้

ทั้งไม่ใช่เพราะได้ห่มอตราสงค์แดงงามาทาบกัณคณุมกายไม่เด็ก

ผ้า จะเป็นเหตุให้นับว่าเป็นกรรมยุติกา

แต่ไม่ใช่ใช้สระแดงพยัญชนะ ดำเนียงถกต้องด้วยมคธภาษา จะ
เป็นเครื่องหมายว่าเป็นกรรมยุติกา

ข้าพเจ้าเชื่อว่าวัตรปฏิบัติอันได้กล่าวมาโดยสังเขปเบื้องต้น เป็น
เหตุให้ผู้ประพฤติตาม นับว่าเป็นกรรมยุติกา

ผู้ซึ่งได้ทราบความประพฤติอันจริงของพระสังฆกรรมยุติกาก็จะ
ทราบได้ ว่าความประพฤติอันใดซึ่งแปลกไปกว่าพระสังฆโดยมาก ย่อม
มีมูลรากอันเดียวกัน เว้นแต่ประพฤติที่ถึงโดยมากฤาประพฤติย่อ
หย่อนไม่ทั่วถึง ไม่ใช่ดัดจริตกรรมยุติกามาจากดัดจิตราญ เป็นแต่
พระสังฆราญเป็นผู้มาแนะนำทางให้เป็นเหตุที่ได้ทรงพระราชดำริห์ กว้าง
ขวางออกไปอีกเท่านั้น ครั้นสืบมานานความประพฤติแตกความรู้อของ
พระสังฆคณะกรรมยุติกาก็กว้างขวางห่างเหินจนกว่าราญเองเสียอีก

ตกมาชั้นหลัง เมื่อเล็ดลอดลงไปประทับวัดบวรนิเวศแล้ว ทรงทราบ
การภายนอกกว้างขวางมากขึ้น ก็มีพระราชประสงค์ที่จะข้ามราญนั้น
เสีย ไปให้ถึงเมืองดังกล่าวซึ่งเป็นต้นรัง ถึงมีพระราชประสงค์จะเล็ด
พระราชดำเนินเอง แต่หากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่
พระราชทานพระบรมราชานุญาต ด้วยเป็นระยะทางไกลใกล้ต่ออันตราย
พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ส่งพระเถระฝ่ายกรรมยุติกนิกาย
ออกไปเมืองดังกล่าวถึง ๓ เทียว เมื่อถึงปลายทางก็ทรงทราบได้ว่าพระพุท
ธศาสนาในเมืองดังกล่าว ไม่มีความวิเศษอย่างหนึ่งอย่างใดขึ้นไปกว่า
กรุงสยาม พระสังฆดังกล่าวกลับเข้ามาบวชในคณะกรรมยุติกาดังเดิม

เสด็จหัวเมือง

เมื่อเวลาออกพรรษาแล้วเคยเสด็จประพาสหัวเมืองเนื่อง ๆ ที่
ซึ่งได้เสด็จมากนั้น คือกรุงเก่า ในชั้นต้นประทับวัดศาลาปูน เพราะ
เหตุที่พระธรรมราชา (คุ้ม) เจ้าอาวาสเป็นรูปหนึ่ง ซึ่งได้ทรงศึกษา
พระปริยัติธรรมเป็นที่ทรงนับถือบูชา จนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ
แล้ว เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกรุณ ก็ยังพระราชทานอุป
เทียมนเครื่องสักการณ์ได้ขาด แต่ภายหลังเสด็จไปประทับวัดขุนญวน ตั้ง
บริพัตรขึ้นในพระอารามนั้น หัวเมืองอื่น ๆ เช่นเพชรบูรณ์บุรี ก็
เสด็จพระราชดำเนินเป็นครั้งเป็นคราว เสด็จขึ้นไปเมืองเหนือตลอดถึง
สุวรรณโลกครั้งหนึ่ง ในการช่วยพระธรรมวิโรจน์ฉลองพระที่เขาดูก้าง
ซึ่งสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงจดหมายไว้โดยละเอียด
แล้ว

หลักศิลาแลงแท่นศิลาสุโขไทย

การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนั้น เป็นสำคัญก็ได้หลักศิลา
โบราณ อันเป็นพงษาวดารสำคัญของกรุงสุโขไทย ๒ หลัก กับแท่น
ศิลาจำหลักลาย อันอยู่น่าปราสาทซึ่งเข้าใจกันว่าเป็นขดานหินที่พ่อขุน
รามคำแหงมั่ง มีข้อความปรากฏอยู่ในศิลาจากนั้น แท่นนั้นเขาถอกกัน
ว่าศักดิ์สิทธิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับ
แล้วรับสั่งให้นำส่งลงมากรุงเทพฯ ได้ก็อยู่ฐานตั้งไว้ที่ใดตามมามานำ

พระอโศกกวัดส้มอราย พร้อมทั้งเสาศิลาจากถักด้วย ครนเมื่อเสด็จ
 เถลิงถวดยราชสมบัติแล้ว จึงโปรดให้ยกแท่นศิลาขึ้นเข้าปะตั้งไว้หน้า
 หอพระคันธารราษฎร์ หลักระดานทั้ง ๒ นั้น ตั้งไว้ที่ศาลารายข้างเหนือ ซึ่ง
 ปรางค์อยู่ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดารามบัดนี้ ที่ซึ่งตั้งแท่นศิลาแต่ก่อน
 ได้ค้นพบขวานวัดส้มอราย ได้หาศิลาอื่นมาเปลี่ยนไว้

พระสัมพุทธพรณี

ตั้งดำคัญซึ่งเืองแก่วัดส้มอราย ก็คือได้ทรงพระราชดำริให้
 ข้างบนพระรูปอย่างใหม่ตามพระราชอัชฌาไศรย แล้วได้ให้หล่อวัดส้ม
 อรายแต่แรกเสด็จมาประทับคราวที่ ๒ ครนเมื่อสำเร็จแล้วทรงบรรจุดวง
 พระชนม์พรรษาแด่พระสุพรรณบัฏเดิม ภายหลังเพิ่มพระบรมสารีริก
 ชาติ ตั้งไว้ในพระตำหนักเป็นที่ทรงนมัสการ แด่เป็นหอสดมภ์ของ
 พระสังฆคณธรรมยุติกนิกาย ตลอดจนมาจนกระทั่งเสด็จพระราชดำเนิน
 ไปประทับวัดบวรนิเวศวิหาร ครนเมื่อเสด็จเถลิงถวดยราชสมบัติ ใน
 การบรมราชาภิเศก ได้เชิญพระสัมพุทธพรณีขึ้นตั้งเหนือพระที่นั่ง
 บุษบกมาดา ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อเสร็จการพระราชพิธี
 แล้ว จึงโปรดให้เชิญไปตั้งไว้บนถาดชกซ์ พระอโศกกวัดพระศรีรัตน
 ศาสดารามแทนที่พระพุทธลีลึงค์ อันเชิญกลับขึ้นไปไว้พระที่นั่งพุทธไช
 ลวรรัยในพระบวรราชวังนั้น

บริสัย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระอุสาห์อันยิ่งใหญ่
ที่จะบอกเล่าต่อพร้อมพระปริยัติธรรมภิกษุสามเณร อันเป็นบริสัยของ
พระองค์ ซึ่งเวลาดำเนินอยู่วัดสมอรายมีอยู่เพียงประมาณ ๓๐ ให้แตก
 ฐานในพระปริยัติธรรม ได้เข้าได้ในด้านแปลได้ประโยคสูง ๆ จนถึง
 ได้ ๘ ประโยคเป็นหลายองค์ เมื่อว่าโดยย่อพระเถระผู้ใหญ่ในคณะธรรม
 ยุกติกนิทาย มีสมเด็จพระวันรัต (ทับ) สมเด็จพระพุทธมอญ (ศรี)
 เป็นต้น ก็ล้วนแต่เป็นบาเรียมวัดสมอรายทั้งสิ้น

มีคำเล่ากันว่าพระเถระทั้งปวง ท่านถือกันว่าตนมขามที่น้ำโบสถ์
 นั้น เป็นที่เกิดวิชาของท่าน ถึงได้ชวนกันมาดมโกษตนมขามครั้งหนึ่ง
 เพราะฉะนั้นจึงเป็นต้นไม้สำคัญของวัดนั้น

ยังบริสัยฝ่ายคฤหัสถ์ก็มาก จนเสด็จไปประทับอยู่เดี่ยววัดบวร
 นิเวศวิหารถึง ๑๔ ปีเศษ แล้วเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จนข้าพเจ้า
 ไต่จำความได้ เวลาดำเนินพระราชดำเนินพระราชทานพระกรุณายังมี
 สัปบุรุษที่เคยมารับพระธรรมเทศนาของพระองค์ มาเฝ้าอยู่บ่อยมาก ๆ
 ทรงทักทายปราโมทย์ด้วยความคุ้นเคยเป็นอันดี ตลอดจนพวกเขมร
 กฤตติง ซึ่งอยู่ใกล้วัด ก็ทรงคุ้นเคยสนิทสนม เช่นพระยาวิเศษสงคราม
 ผู้เก่าเป็นต้นไป

เสด็จไปครองวัดบวรนิเวศวิหาร

บวชออกอัฐศก จุลศักราช ๑๓๘๘ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า

อยู่หัว เชิญเสด็จให้ไปครองวัดบวรนิเวศวิหาร การพิธีชนตำหนัก
เหมือนอย่างสมเด็จพระสังฆราชชนตำหนัก ณ วันเดือนยี่ชน ๒ คำ ๓ คำ
๔ คำ พระสงฆ์ ๒๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ที่พระตำหนักใหม่

ครั้น ณ วันพฤหัสบดีเดือนยี่ ชน ๕ คำ เสด็จจากวัดสมอรายไปวัด
บวรนิเวศโดยกระบวนเรือ มีเรือตง ๕ คู่ เป็นเรือบรรทุกกถของชนะ ๓ คู่
พิณพาทย์ ๒ คู่ เรือกถองแจกนอกใน ๒ ลำ เรือเอกไชยตั้งบุษบกทรง
พระพุทธรูป เอกไชยผูกกันยาเป็นเรือพระที่นั่งทรง เรือกันยาลานานุ-
กรมอันดับ ๒ ลำ เรือกราบข้าราชการตาม ๔๐ ลำ

โปรดให้สมเด็จพระวันรัต (ทับ) ซึ่งเป็นพระอริยมุนี อยู่ครอง
บริพัตรที่วัดสมอรายสืบไป

เรื่องราววัดสมอราย อันเกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว แด่พระสังฆคณธรรมยุติกนิกาย จมอยู่เพียงนี้ เหตุ
ด้วยย้ายสถานที่ตั้งเจ้าคณะไป ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ยังคงเหลืออยู่แต่
ที่จะต้องกล่าวอีกอย่างเดี๋ยวกว่า เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ บรม
ราชาภิเศก ในวันเพ็ญวิสาขบูชาบรมมัยกุนทรวิศก จุฬศักราช ๑๒๓๓ แล้ว
ได้พระราชทานนามวัดสมอรายอันเป็นที่ประทับทรงผนวชของสมเด็จพระ
บรมชนกนารถ แด่พระองค์ กับกรมพระราชวังบวรมหาเดิหนารักษ์
ให้มีนามว่า “วัดราชาธิวาสวิหาร”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จอุบัติมาในโลกัน
เพื่อทำประโยชน์แด่บรรพตต์ทุกหมู่เหล่า จึงทรงประกอบด้วยพระวิริย

อุสาคแดพระปรีชาญาณ ไพศาลสุขุมยิ่งนัก พระองค์ไม่ทรงหยุดหย่อน
ในการซึ่งจะเสาะแสวงหาทางอันใด ซึ่งจะทำให้เป็นประโยชน์แก่ประมุข
ชนทั้งปวง ทรงประกอบไปด้วยพระสติสัมปชัญญะ ทราบกาดทราบ
สมัย ตั้งอยู่ในขั้นคัมภีร์เมตตากรรณอุเบกขา โดยพินิจพระไทยของพระ-
องค์เองไม่ต้องสงสัย อันจะให้เห็นเป็นช่องเป็นคราวได้ คำธรรมะเจริญที่
ข้าพเจ้าได้กล่าวนี้ ใ้ว่าจะยกพระคุณอันปรากฏในที่อื่นมากกล่าว
ข้าพเจ้ากล่าวด้วยพระคุณอันปรากฏมาแล้ว ในเรื่องที่ได้บรรยายมา
ข้างต้น ถ้าผู้ใดได้อ่านด้วยความมโนการในใจให้ทั่วถึง ก็จะได้
ดังที่จะกล่าวต่อไป

พระองค์เป็นพระบรมราชโอรสอันประเสริฐ ของพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อเวลาดมเด็จพระบรมราชบิดาเสด็จ
สวรรคต มิได้สืบสันตติวงศ์ของพระองค์ต่อไปในเวลานั้น จจะว่า
เป็นด้วยพระกำลังน้อย ไม่คู่ควรที่จะแข่งกันกับพระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเชษฐาธิราชได้ก็จริง แต่ขอให้คิดว่าคน
ซึ่งเลวกว่านั้น เช่นเจ้าดำดวนเจ้าอินทปัตต์ไม่ได้มีฉายาอย่างไรที่จะไถ่
เคียงเลย ได้ยินแต่คำรำพรรณด้วยความโศกเศร้าแห่งพระบิดา ยัง
เก็บเอาไว้กำเริบจนตัวตาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าทรงกำหนด
พระราชหฤทัย ทราบในการซึ่งจะเป็นเหตุให้พระบรมราชวงศ์ แดพระ
ราชอาณาจักรดำรงมั่น ไม่ให้ช่องแก่ศัตรูหมุ่ประทุษร้ายนอก ทั้งมิ
ให้ขาดโอกาส ซึ่งพระองค์จะได้ทรงเสาะแสวงหาทาง ซึ่งจะประพฤติ

ให้เป็นประโยชน์แก่บรรพตวัตร ทรงพอพระทัยในการซึ่งพระองค์ดำรง
อยู่ในสมณดารา ถึงว่าจะทรงตระเวนการงานทั้งปวงหนึ่งอยู่มิได้ ก็ไม่
 ถาปนชกดับออกมาหาผลประโยชน์แด่ความสุขในภพหัตถ์พิเศษ ซึ่ง
 พระองค์ทรงทราบดีช้อย่างไรอยู่แล้ว ถ้าทรงผนวชอยู่แต่ประพฤติก
 แล่งหาความสุขเฉพาะพระองค์ โดยความเกียจคร้าน มีพระราชประ
 ดงค์ที่จะทรงทำกิจการ แต่ไม่ทรงเลือกเอากิจการอันเป็นทดแทน ซึ่ง
 หวังจะบำรุงกำลังของพระองค์ เพื่อหาช่องโอกาสเป็นใหญ่ในภายหน้าโดย
 อำนาจข้างร้าย พระองค์ดำรงอยู่ในความซื่อตรงต่อกิจวัตร สอดส่อง
 หาทางปฏิบัติซึ่งจะให้ถึงทวีเศษบริสุทธิ ในทางที่พระองค์ทรงบำเพ็ญอยู่
 เมื่อพระชนมายุเพียง ๒๐ พรรษาเศษ ดูบากบั่นดั้นเดาะหาทางปฏิบัติ
อันควรแก่พระราชธิดาไศรยอันดุษุม ครั้นเมื่อประสูติซึ่งเป็นดารา
 ประโยชน์ ก็ทรงเผยแผ่ไปในหมู่บริดิษย์ ทั้งภพหัตถ์บรรพต ให้ได้ดำเนิน
 ไปในคลองธรรมที่ถูกที่ชอบ พระองค์จะทรงส่งเคราะห์แก่ประชุมชนได้
 ด้วยฉันทิใด ก็ได้ทรงส่งเคราะห์ด้วยประการนั้น กล่าวคือแนะนำอรรถจริยา
 สัมมาปฏิบัติ ตั้งแบบบรรทัดตั้งไว้ ได้สืบดำเนินวงศ์ลงมาจนถึงบัดนี้
 ก็ด้วยพระเมตตาพระกรุณาปรานี แก่ประชุมชนเป็นอันมาก พระคุณ
 สัมบัติอันเป็นไปในพระบรมราชสันดานย่อมปรากฏแผ่ไพศาลไป แก่ชน
 ทั้งปวง ย่อมเป็นที่มหัศจรรย์ใจหมายพึงพระบารมี

ครั้นเมื่อมีโอกาสที่ควรก็ได้เสด็จถึงถวดยราชสมบัติ บำรุง

พระพุทธศาสนา สืบพระบรมราชวงศ์ ดำรงรักษาพระราชอาณาจักร

ด้วยธรรมิกอบายอันควรแก่กาลแถมำดังของประเทศ ทนายบำรุง
อาณาประชาราษฎรให้เป็นศุขสวัสดิการปรากฏยิ่งขึ้นโดยเร็วพลัน เพราะ
 เหตุอันนี้จึงควรกล่าวว่า พระองค์ได้ตั้งอุบายขึ้นมาเพื่อจะให้ประโยชน์เต็ม
 บริบูรณ์ ทั้งฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักร

ข้อความซึ่งกล่าวมาโดยสังเขปนี้ ใช้ว่าจะกล่าวโดยสังเขตฟัง
 คำเล่าบอกจากผู้อื่นแล้วกล่าวตามไป ข้าพเจ้าได้ทราบพระบรมราช
 ประณิธิฯ ได้รยทั่วถึง เพราะได้รับพระบรมราชานุญาตให้ตั้งสนทนาก
 นิตสนทนาหาพระราชาธิบดีไว้เพื่อจะได้ทราบถึงพระบรมราชกิจ
 ประพฤติปฏิบัติมาโดยเนืองนิจ แต่เด็กจนได้ตั้งอุบายคิด เพราะเหตุที่ตัว
 ข้าพเจ้าตั้งอยู่ในตำแหน่งที่ทรงยกย่องว่าเหมือนอย่างพระองค์ จึง
 ทรงแนะนำให้ทราบทางที่ควรประพฤติไว้

ส่วนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกย่องสรรเสริญเป็นอันมาก ว่ามีพระราช
 หฤทัยตั้งอยู่ในธรรม ปราศจากอิจฉาอาฆาต ทรงพระราชศรัทธามั่น
 ในพระพุทธศาสนาประกอบไปด้วยพระปรีชาญาณลึกซึ้งกว้างขวางม
 คงดำรงอยู่ในสุจริต มิได้ให้เคลื่อนคลาศจากราชประเพณี ถ้าหากว่า
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ดำรงอยู่ในราชธรรมอัน
 ประเสริฐแท้จริง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คงจะได้
 ทรงรับความเดือดร้อนเป็นอันมาก อย่างเช่นหม่อมไกรสรไม่ได้เป็น
 เจ้าเข้าเจ้าของแผ่นดินอย่างใด มีแต่ฉายาซึ่งหนักขึ้นในใจตัวเอง ว่าถ้า

หากว่าไม่มีใครบางที่ตัวจะได้เป็นใหญ่บ้างเท่านั้น ยังดำรงความอา
 ธรรมน้ำใจทุกจริตทั้งแก อิจฉาอาชาวุธด้วยความหยาบคายร้ายกาจเป็น
 อันมากซึ่งลงปลายก็ได้รับผลแห่งใจชั่วแถมความประพฤติไม่ดีนั้น

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงหนักอึ้งยกย่องไว้ว่า
พระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยความ
เคารพนับถือแด่พระเมตตาแท้จริง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ ทรงเคารพต่อพระ
บรมราชบรรพบุรุษ แด่มีพระราชประสงค์ ที่จะรักษาความสงบใน
 พระบรมราชวงษ์ แด่รักษาพระราชอาณาเขต ให้ดำรงอยู่ยืนยาว
 ยิ่งกว่าเห็นแก่ประโยชน์ฤๅความสุขส่วนพระองค์ ทรงปฏิบัติอิฐฐานพระ
ราชหฤทัยในศีลธรรมอันเที่ยงตรง มิได้ถือว่าพวกเรากล่าวเขา ทรง
 ยกย่องแต่กดขี่ตามความดัดจริต เป็นราชประเพณีคล้ายคลึงกันมา

เหตุฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงว่าจะไม่โปรด
 พระห่มผ้าอย่างมอญ ก็มีได้ทรงห้ามปรามขัดขวาง ฤๅเกียจกันอย่าง
 หนึ่งอย่างใด พระสงฆ์ฝ่ายคณะธรรมยุติกนิกาย ก็ได้เป็นพระราชาคณะ
 แด่เป็นบาเรียน เป็นคนโปรดปรานก็มี เสมอเหมือนกันกับพระสงฆ์
 มหานิกาย

ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเล่า ถึงว่าพระ
 องค์ทรงตั้งคณะธรรมยุติกนิกายขึ้น ถ้าเป็นใจผู้อื่น มีพระเจ้าราม
 ธิบดีในรามัญประเทศเป็นตัวอย่าง คงจะได้บังคับบีบบังคับพระมหานิกาย

เลี้ยงนักรัสนา นักรัสนาเป็นเช่นนั้นไม่ ทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตให้ถือ
ปฏิบัติดัดนาตามใจตัว ทรงยกย่องทนายบำรุงเดิมยกกันทั่วไปตามคุณ
คุณ มิได้เลือกกว่าเป็นธรรมยุติกา งามหานิกาย ข้อใดซึ่งจะควรแนะนำ
ให้ดำเนินไปในทางปฏิบัติที่ชอบที่ควร ก็ได้ทรงแนะนำชักชวนโดย
ธรรมิกอุบาย พระสงฆ์ฝ่ายคณะมหานิกายก็พลอยประพฤติดีด้วย
เป็นอันมาก ไม่พักต้องใช้อาญาอย่างพระเจ้ารามาชิดกรุงรามัญ

ไม่แต่ฝ่ายบรรพชิต ถึงฝ่ายคฤหัสถ์ที่ได้หมั้นประมาทประทุษ
ร้ายต่อพระองค์อย่างหนึ่งอย่างใด ก็ได้ทรงอาญาของเวร เมื่อตก
อยู่ในอำนาจของพระองค์ก็ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงตามคุณานุรูป ย่อม
ปรากฏอยู่แก่ใจทั่วกัน

ด้วยเหตุฉนั้น เมื่อจะจบหนังสือฉบับนี้ ที่กล่าวทั่วถึงเรื่อง
ธรรมยุติกา อันเนื่องอยู่ในวัดราชาธิวาส ข้าพเจ้าจึงถือเอาโอกาส
ที่จะสรรเสริญนำพระราชหฤทัย แด่พระเดชพระคุณ ของพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ไว้ด้วยประการฉนี้

การก่อสร้างที่ปรากฏ

อยู่ในวัดสมอรายจนเวลาที่ปฏิสังขรณ์ครั้งนี้

พระอุโบสถอันใดกล่าวมาแล้ว ว่าเป็นของกรมพระราชวังบวร
มหาสุรสิงหนาททรงปฏิสังขรณ์เป็นรูปตึกสถาปัตยกรรมของ กว้างแต่เคย
ชรอยเดิมจะมีพระน้าพะหลัง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ไม่โปรด จึงได้แก้ไขเป็นแท่ง ๓ ห้องขวางทั้งด้านหน้าด้านหลังผอม

สูงปั้งจั่ว แต่ชำรุดซ่อมมาในรัชกาลที่ ๕ ครึ่งหนึ่ง ประจุบนนครกึ่งหนึ่ง
 เก่งขวางหน้าท้ายแยกห่างออกไปจากผนังเดิม แต่ครั้นภายหลังราวแยก
 ที่กลางพระอุโบสถหน้าต่างทรุด ต้องยาอยู่เป็นนิจ ครั้นเมื่อจะปฏิสังขรณ์
 ครึ่ง ได้ชุดลงไปดูราก เห็นหามัหมอนแตรอย่างหนึ่งอย่างใดไม่
 แต่พื้นแผ่นดินนั้นแข็งมาก ขรอยจะเห็นเช่นนั้น จึงชุดแต่ดินกระทั่งด้วย
 อิฐหักแล้วก่อขึ้นมา ผนังกว้าง ๒ ศอกเศษตลอด ด้วยเหตุนี้จึงได้
 ทนทานมาได้นาน แต่ครั้นเมื่อทำเก่งขวางข้างหน้าข้างหลัง ก่อรากใหม่
 ก็ไม่แน่นแต่ใช้ปูนหอย ละลายร่วนเป็นโคลนไปหมด เก่งนั้นเอนออก
 จากหลังใหญ่ทั้งหน้าหลัง ถ่วงให้ผนังโบสถ์ครากชำรุดร่ว ดายเขียน
 ภายในเป็นเทพชุมนุมหลังผนัง หว่างหน้าต่างเป็นอศุภดิบ เพดานแตร
 ฝาปิดทองลายฉลุ ซ่อมในแผ่นดินประจุบนนี้ ชำรุดต่างบ้าง หน้าต่าง
 บันปูนน้ำมันลายต้นไม้ ในรัชกาลที่ ๕ ทองดอกลายหลุดชำรุดมาก

ซุ้มลีมาน้ำท้ายเข้าไปอยู่ในเก่งหลังขวาง ลีมากถาย่าน ข้าง
เหนือข้างใต้ อยู่ใกล้แตรตรงประตูกำแพงแก้ว จึงทำให้คิดเห็นว่า
โบสถ์โบราณของเดิม ก่อนกรมพระราชวังทรงปฏิสังขรณ์นั้น น่าจะ
สั้นแตรแคบกว่านี้ คงจะได้รอยขยายออกไปรอบตัวแต่ออกด้านหน้าแตรด้าน
ท้ายมาก ซุ้มเดิมมาจมลงไปอยู่ในดินจนหมดหน้ากระดานพื้นจะได้ก่อพระ
ทรายสูงขึ้นมาแต่เดิมเป็นอันมาก

ในรัชกาลที่ ๓ เห็นจะได้ซ่อมทิววัดอีกคราวหนึ่ง กำแพงแก้วแตร
เต้าเม็ดมูม จึงได้เป็นฝีมือรัชกาลที่ ๓ แต่ประตูเหมือนจะแก้ไขใหม่ใน

รัชกาลที่ ๕ เอนกว่าจะพังทั้ง ๕ ประตู เพราะใหม่ต่อเก่าไม่ติด

หอวังเป็นรูปเก้งจันอิงกำแพงแก้วเอนคแรงทั้ง ๒ หอ เพราะทำ
รากไม่แน่น

หอพระหลังพระอุโบสถ พระเจดีย์กตท้ายจนน่าเซ็ดทั้ง ๒ หลัง
พระเจดีย์ ตั้งได้ยว่าจะก่อหุ้มพระเจดีย์เดิม จึงได้เยื้องถุน
พระอุโบสถถึง ๓ คอก เป็นฝีมือรัชกาลที่ ๕ ฝีมือทราวมมาก สูง
ประมาณ ๓๐ วา มีพระเจดีย์ฐานเหลี่ยมวังเพื่องขนาดต่าง ๆ ไม่เท่า
กันอยู่หน้ากำแพงแก้ว ๔ องค์ หลังพระเจดีย์ ๔ องค์ มีดอกบัวฐาน
เหลี่ยมหน้าพระเจดีย์ ๖

มีศาลาเก้งจันเล็กหลังหนึ่งเซื่องหลังหนึ่งอยู่มุมกำแพงแก้ว
มีตพานเก้งหน้าพระอุโบสถตพานหนึ่ง ทรวดแยกชำรุด ตพานไม่มี
เก้งตพานหนึ่ง

มีศาลาไม้มุงกระเบื้องฝรั่ง ครอบมกุณา ทำใหม่พังแล้วเรียกว่า
“สันตสมาคม” เป็นของหม่อมเจ้าหญิงสุภาภรณ์ ในกรมหมื่นมหิศร
ราชหฤทัย สร้างหลังหนึ่ง

ข้างใต้มีพระตำหนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชื่อ
ฟ้าใบรกา ๕ ห้องเฉียงรอบฝากระดาน เสาขาดหลังหนึ่ง มีชาดารอบ
ด้านตะวันออกมีหอไตรฝากระดานอิงกำแพงแก้วหอหนึ่งชำรุด มี
เรือน ๒ ห้องประจำมุมกำแพงแก้วทั้ง ๔ มุม
ด้านเหนือพระตำหนักมีเก้งจันทำฝีมือดีหลังหนึ่ง แต่ชำรุด

เจ้าขาด

ด้านใต้พระตำหนักมกุฎเศย เป็นที่อยู่พระพรหมมุนี (เหมือน)
เมื่อยังเป็นบาเรียมหลวงหนึ่ง

ก่อนออกไปข้างใต้เป็นกุฎีสมเด็จพระวันรัต (ทับ) อิมหย้าหรณ
ทำถวายแต่ทรงร่างหลวงหนึ่ง

มีสระซึ่งพังทำแล้วใหม่มีหอไตรเล็กอยู่กลางหลวงหนึ่ง
กุฎีหมู่ก่อนออกไปข้างตะวันออกแห่งพระตำหนักทำแผ่นดินประจุบัน
หนึ่งเป็นที่ตั้งช้อยหมู่หนึ่ง

กุฎีหมู่ด้านตะวันออกหลังพระเจดีย์ ซึ่งเรียกว่า คณะต้นส้ม มี
หอวัดมนต์แปดเป็นโรงเรียนหลวงหนึ่ง

กุฎีหมู่ที่พังบ้างแล้วแต่ยังมีหลังคาอยู่ ๒ หมู่ นอกนั้นร้างรวน
ชวนเซแต่เดิมทางต้น

กุฎีหมู่ตะวันออกเห็นจะเป็นกุฎีเดิมมีมาบ้าง เพราะมีตำหนัก
หม่อมเหม็นร้างไม่มีพน ไม่มีหลังคาอยู่หลวงหนึ่ง

มีสระแต่ศาลา จีบภรรยาพระยาอภัยนักริกามาตย์ (ติด)
ทำขึ้นใหม่ เชื้อนชุดแยกสระหนึ่ง

คณะข้างเหนือ ซึ่งเรียกว่า คณะพระธรรมวิโรจน์ เหลือที่
ยังมีหลังคาอยู่ ๒ หมู่แต่เจ้าขาดหมด ที่ได้ซ่อมให้พระภักตรมูขอไศรย
หมู่หนึ่ง

กุฎีด้านเหนือนี้มีความว่าทำในรัชกาลที่ ๓ พระวิสุทธิโยธามาตย์

(กุหลาบ) เป็นผู้ทำ

ด้านหน้าอกคุพระอุโบสถ มีการปเรียงตุ๊กอย่างแบบรัชกาลที่ ๓
ใหญ่หลังหนึ่ง ศาลาขวางหน้าหลังใช้เป็นโรงเรียน ศาลาข้างทางชั้น
พระอุโบสถ ๒ หลังเป็นศาลาพนดิน เห็นจะเป็นของเดิมซ่อมรัชกาล
ที่ ๓ แล้วไม่ได้ซ่อมอีก

ศาลาไม้ซ้อฟ้าใบรกริมน้ำแต่เดิณออกชนมาอยู่บนบกหลังหนึ่ง
ศาลาฝาตากกรง เป็นที่ทำครัวงานเมรุหลังหนึ่ง
ศาลาตพาน้ำชำระรดมากหลังหนึ่ง
ศาลาไม้ริมน้ำเหลอแต่เดิณหลังหนึ่ง
ศาลาปูนน้ำเมรุชำระรดมากหลังหนึ่ง
โรงทิมเผาศพเจ้าจอมมารดาแพรัชกาลที่ ๔ ก่ออิฐกรุกปูน
หุ้มเสา เสาขาดชำระรดหลังหนึ่ง
ตามดรั้ง ๒ หลังชำระรดหลังหนึ่ง
โรงควงจวนจะถมหลังหนึ่ง
นอกนั้นยังมีโรงเรือแดกระท่อมเล็กน้อย ต้นไม้เล็กแดหญ้าชนรก
แต่ไม้ใหญ่มีเป็นหย่อม ๆ ห่าง ๆ ไม่หนาทึบเช่นที่เดิกันมา ไปมีที่ว่าง
แต่เฉพาะหน้าพระอุโบสถ

รวมถึงซึ่งเหลออยู่ในวัดราชาธิวาส เมื่อปฏิสังขรณ์มีเท่านั้น

การปฏิสังขรณ์

การที่จะปฏิสังขรณ์ได้ตั้งงบประมาณไว้ว่า จะเป็นไม้ถากอิฐ

หักกากปุนอันใด จะได้ใช้ในการปฏิสังขรณ์วัดให้หมดไปในนั้น
สิ่งใดขาดจึงจะเติมใหม่ แต่ของเดิมหาไครยได้น้อย เพราะเหตุที่เป็นฝีมือ
 หยาบทั่วไปทุกแห่ง แต่ต้องรอมามากเกือบจะหมด เพราะจะหาอะไรได้
 ฉากใดตั้งเป็นไม้สักตั้งเดียว สิ่งซึ่งตั้งใจจะรักษาไว้เช่นพระอุโบสถ
ก็ต้องขุดรื้อเข้าไปทำรากใหม่ ที่เดิมนำวัดกว้างออกไปจนเวณ้านาง
 ตพานไม่ถึงหน้า จึงได้ถ่มออกไป ตั้งใจว่าจะให้ถึงที่สุดซึ่งจะถมได้
 การซึ่งพรรณาดังที่มอยู่ในวัดไว้ในท้ายหนังสือนี้ เมื่อว่าเมื่อนานไปได้
 แกะไขเปลี่ยนแปลงแล้วจะถมเต็มจำไม่ได้ เมื่อท่านผู้ใดจะมาในภายหน้า
 อยากทราบว่เดิมวัดราชาธิวาสเป็นอย่างไร จะได้gangsุดนออกตรวจ
 สอบ ส่วนท่านทั้งหลายที่ประกอบด้วยศรัทธาแดงรักภักดี ได้เข้าเงิน
 ช่วยในการปฏิสังขรณ์นี้ อันได้ตั้งมือทำมาถวนสามเดือนแล้ว แต่ได้
 อนุโมทนาในล้อนกุศลให้สำเร็จวิบุลยผลตามประสงค์ทุกประการ
 พระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ ๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

๖๓๔๔
๖๔๕๗

พิมพ์ที่โรงพิมพ์สมทามกุฎราชวิทยาลัย
 หมายพิมพ์ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๔๕๕

